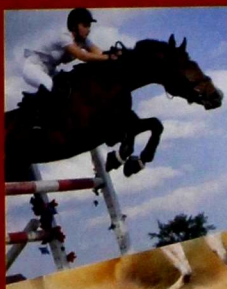
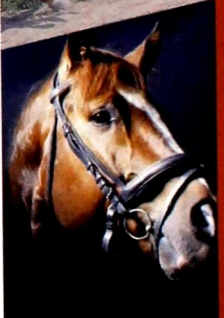

Кырг. 92
520

050

АТТАР

УДК 087.5

ББК 92

Б 20

Түзүүчү А. Орозова

Б 20 **Аттар:** Балдар энциклопедиясы/ Түз. А. Орозова; Котор. Ж. Жапиев; Кутаалам, 2017 – 48 б.: сүр. кырг.

ISBN 978–9967–28–353–4

Адам менен жылкынын байланышы тээ байыркы мезгилдерге барып такалат. Кийин колго үйрөтүлгөн жылкылардын көптөгөн жаны тукумдары пайда болуп, алар көлөмү, сымбаты, чыдамдуулугу, ылдамдыгы боюнча биринен бири айырмаланып турат.

Жылкыгы арналган көптөгөн искусство чыгармалары бар, өзгөчө, фольклордук-баатырдык чыгармаларда жылкынын ролу өтө жогору бааланат. Жылкынын образын чагылдырган айкелдер тургузулган, анын касиетин даңктаган ырлар, дастандар, уламыштар жазылган. Кыргыз элинде: «Ат – адамдын канаты», – деген накыл кеп айтылат.

Бул китептен окурмандар жылкынын келип чыгыш тарыхы жана азыркы кездеги дүйнөдөгү ар кандай тукумдары жөнүндөгү маалыматтар менен тааныша алат.

Б 4802060000–17

ISBN 978–9967–28–353–4

УДК 087.5

ББК 92

© «Кутаалам» ЖЧК, 2017

МАЗМУНУ

КИРИШ СӨЗ 4

ЖЫЛКЫЛАРДЫН ЖАРАЛЫШЫ 5

МУСТАНГ – ЖАПАЙЫ ЖЫЛКЫ 9

ЖЫЛКЫЛАРДЫН СЫРТКЫ СЫМБАТЫ 11

ЖЫЛКЫЛАРДЫН ӨҢҮ-ТҮСТӨРҮ 13

ЖЫЛКЫЛАРДЫН НЕГИЗГИ ЖҮРҮШТӨРҮ 16

ЖЫЛКЫЛАРДЫН КӨРҮҮСҮ 18

УГУУ, ЖЫТ БИЛУУ, ДААМ ЖАНА ТУЮУ СЕЗИМДЕРИ 19

ӨМҮРДҮН БАШТАЛЫШЫ 21

ҮЙҮРДӨГҮ ТУРМУШ 22

ЖЫЛКЫНЫН БАШТАПКИ КООМУ 23

ЖЫЛКЫЛАРДЫН ПИКИР АЛЫШУУСУ 24

ЖЫЛКЫ ТУКУМДАРЫ 26

Монгол жылкысы.....	27	Арабдардын асыл тукум жылкысы	31	Кыргыз жылкысы.....	36
Якут жылкысы.....	28	Англиялык асыл тукум жылкысы	33	Карачай жылкысы	38
Бельгиялык оор жүк ташыгычтар	29	Ахалтекин жылкысы.....	34	Марвари жылкысы	39
Орустардын оор жүк ташыгычтары.....	29	Андалуз жылкысы.....	34	Шетленд пониси.....	40
Америкалык кула	30	Таскактуу орлов тукуму.....	35	Хэрни.....	41
Шайр.....	31	Тракенен жылкысы	36	Поло-пони.....	42
				Фалабелла	43

АТ СПОРТУ 44

УЛУТТУК АТ ОЮНДАРЫ 45

КЫЗЫКТУУ ФАКТЫЛАР 47

КИРИШҮҮ

Жылкы баласы атам замандан бери адамзат тарабынан баркталып келет. Бул акылдуу, асыл жана сулуу жаныбар ар дайым адамдардын жан жолдошу болуп, нечендеген кылымдардан бери адамдар аны ар кандай максатта пайдаланып келүүдө. Андыктан элде: «Ат – адамдын канаты» деген накыл сөз бекеринен айтылбайт.

Үй айбандарынын ичинен жылкыга теңтайлашар бирөө да жок, дүйнөдө анын көптөгөн айкелдери тургузулган, анын аты аталбаган бир дагы фольклордук-баатырдык чыгармалар болбосо керек, жылкынын касиетин даңктаган ырлар жаралып, дастандар жазылган. Жылкынын образын чагылдырган искусство чыгармаларын тизмелей келсек, бир чоң китептин көлөмү да чак келбес: байыркы грециялык кентаврлар, П. К. Клодтанын айкелдери, элдик ырлар, уламыштар, жомоктор – булардын бардыгында адамдын ишенимдүү жан жолдошу жылкынын образы берилген.

Адамдар жылкыны жанындай көргөнү – жылкы өзүнүн ак эмгеги менен адамдардын үй-бүлөсүн бакканы менен гана түшүндүрүлбөйт. Азыркы заманбап турмуш башкача, жылкынын эмгеги мурдагыдай бардык жерде пайдаланылбай калды. Бирок чаап бараткан атты көргөндө кимдин болсо да каны кызып, сыйкырына багынгандай абалда калат.

Кийинки эле беш миң жылдын ичинде адамзаттын турмушунда коомдун өсүшүнө жылкынын кошкон салымы зор. Адамдар үчүн анын кылган кызматы бөлөк үй жаныбарларына салыштырып болбойт. Адам менен жылкынын байланышы тээ байыркы бир заманга барып такалат, ал кезде жылкы адамдар үчүн азык болуп саналган. Бара-бара адамдар менен жылкынын алакасы кеңейип, бул жаныбарды колго үйрөткөндөн баштап, аны унаа катары пайдаланып жана казаттарда жоого каршы минишкен. Кийин колго багылган жылкылардын көптөгөн жаңы тукумдары пайда болуп, алар көлөмү, сымбаты, чыдамдуулугу, ылдамдыгы боюнча бири-биринен айырмаланып турат.

Ошентип жылкыны адамдар бардык жерде колдонушту: унаа катары миништи, оор жүктөрдү ташытты, өзгөчө айыл чарбасында ансыз оокат өтпөй калган.

Азыркы мезгилде жылкыга карата адамдардын мамилеси бир топ өзгөргөн. Адамдар атты сейилдөө үчүн минип калышты. Дүйнө жүзүндө аттар көпчүлүк мезгилде сейилдөө жана спорт менен машыгууда колдонгону менен айыл жеринде али да болсо алардын кызматы күч.

Азыр дүйнөдө жылкынын көптөгөн тукумдары бар, алар бири-биринен түсү, жүрүш-турушу менен айырмаланат. Айрымдары жашаган өлкөсүнүн табиятына ылайыкталган. Араб тулпарлары бардыгынан сулуу болуп эсептелет. Россия таскактуу орлов тукуму менен сыймыктанса, Кыргызстанда кыргыз тукумундагы чыгаан аттары менен мактана алат.

Иппология (грекче hippos – ат) – жылкы жөнүндөгү илим. Иппология жөнүндөгү алгачкы жазуулар б. з. ч. жүздөгөн жылдар мурда пайда болгон. Негизинен жылкынын сын-сыпаты, мингичтиги, алардын жасаган кызматы жөнүндө жазылган.

ЖЫЛКЫЛАРДЫН ЖАРАЛЫШЫ

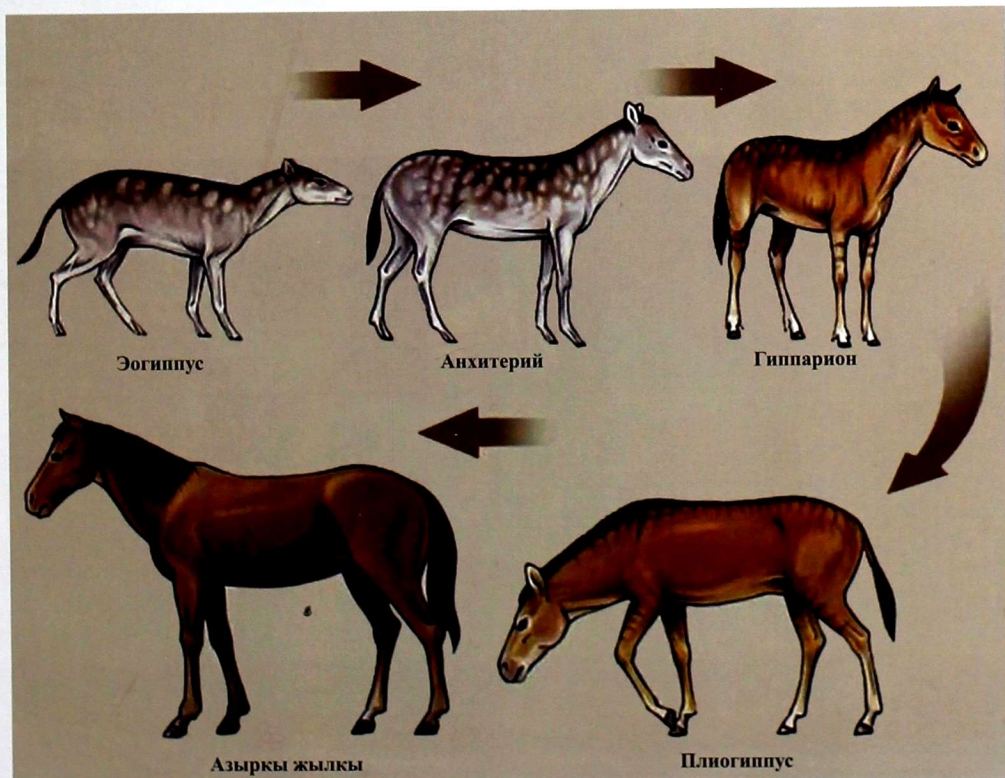
Азыркы аттар – эшек жана зебра сыяктуу эле жылкы тукуму болуп саналат. Жылкы тукумдуулар тапир (бир туяктуу жаныбар) жана керик сыяктуу сынар туяктуулардын түрүнө кирет, алар бир кезде жок болуп кеткен бардык сүт эмүүчү туяктуулардын түпкү атасы болуп саналат.

Жылкы баласынын тарыхы 60 миллион жыл болуп эсептелет. Ошол мезгилде Американын нымдуу жана чер токойлорунда чоңдугу иттей болгон **эогиппус** (айрым окумуштуулар эохиппус, дагы бир окумуштуулар хиракотерий дешкен) деген жаныбар жашаган. Ал айбандын чоңдугу, узунунан кеткен жону, куйругу азыркы жылкынын турушуна таптакыр окшобогон. Баарынан кызыгы – анын туягынын ордунда алдыңкы колдорунда 4төн, арткы буттарында 3төн манжалары болгон. Тиш-

тери да башкача – азыркыдай чөптү тиштеп жегенге эмес, өсүмдүктөрдүн жаш бүчүрлөрүн сыдырып жегенге ылайыкташкан.

Анхитерий – мурдагылардан чоңурак, азыркы пони сыяктуу эогиппустун тукуму. Булардын туяктары болгон эмес, бирок ар бир бутунда 3төн манжалары калган. Жылкы баласынын байыркы тукуму Америкада пайда болуп, кийин Европа менен Азияга тараган. Бирок алар Европада да, Азияда да жашап кете алышпады. Ал эми Америкада жылкы тукуму өсүп, өнүгүп, көбөйө берди.

25 миллион жыл мурда биздин планетабыз чоң өзгөрүүлөргө дуушар болуп, токойсуз жайдак талаалар пайда болду, табияттын мындай өзгөрүшү жаныбарлар дүйнөсүнө көп түйшүктөрдү жаратты. Ага чейин кургак жерлерди токой каптап, жа-

ныбарлардын турмушу ошого ылайыкташып калган эле. Токойдун ордуна кыртышы катуу ачык талаалардагы жаныбарлар да жаны көрүнүшкө ылайыкташууга мажбур болушту.

Жапайы жылкылардын «бир манжалуу түрү» пайда болгуча алардын формалары бир нече жолу өзгөргөн. Алар **гиппариондор** деп аталган.

Гиппариондор абдан көп болушкан, бирок али туяктары жок эле. Алардын түрлөрү Америкада көбөйүп, андан соң Аляска аркылуу Америка менен Евразияны бириктирген мойноктон өтүп, Европага, Азияга, атүгүл Африкага чейин жеткен. Гиппариондор жылкы баласынын түпкү тукуму болгонбу же бир гана бутагыбы деген маселе ушул убакка чейин чечилбей келет. Деген менен башка божомолдорго караганда алар азыркы жылкы тукумуна жакын болушкан. Мындан 5 миллиончо жыл мурда бир манжалуу жылкылар – **плиогиппустар** пайда болот.

Жер үстүнө кайрадан чоң өзгөрүүлөр келди: гиппариондор жашаган нымдуу кыртыштарда өскөн ширелүү

өсүмдүктөрдүн мекени саванналардын көбү кургак, ач талааларга айланды. Плиогиппустар тарабынан кысымга учураган гиппариондор жок болуп кетишти. Плиогиппустар бат эле Европага, Азияга жана Африкага тарап кетти. Жылкынын келип чыгышын изилдеген окумуштуу Владимир Онуфриевич Ковалевский азыркы аттар жөнүндө: «Мезгилге жараша алар көп өзгөрүүлөргө дуушар болушту, үч цилиндрлүү сөөктөр менен жер такандаган жаныбарлар кийин бир туяктуу болуп калышты, ал болсо жеңилдиги жана тамак таап жешке ыңгайлангандыгы менен түшүндүрүлөт», – деп жазган.

Жылкынын жаралышы жөнүндөгү илимий изилдөөлөр көрүнүктүү окумуштуу-палеонтолог, эволюциялык палентологияны (өсүмдүктөр менен жаныбарлардын калдыктарын казып, үйрөнүүчү илим) негиздеген Владимир Онуфриевич Ковалевскийге (1842–1883) таандык.

Куландар

Азыркы аттардын байыркы тукуму жөнүндөгү маселе ушул кезге чейин аныктала элек. Бул маселени чечүүдө негизинен жылкынын үч түрү – тарпан, кулан жана Пржевальский тукумундагы жылкы талапкер болуп келүүдө.

Кулан. Чынында аларды ат деп да, эшек деп да атоого болбойт. Куландардын сырткы түзүлүшү аталган эки жаныбарлардын ортосун элестетет. Куландар шамдагай, сымбаттуу жана шыйрактары узун келет. Башкаларга салыштырмалуу булардын башы оор, кулактары жылкыныкынан узун, эшектикинен бир топ кыска. Куйруктары мултук, зебр менен эшектики сыяктуу учунда кара-күрөң кылдары бар. Куландар да жылкы сыяктуу чөп менен азыктанат. Жайы-күзү кургак чөп менен, ал эми кышында карды тээп оттошот. Анысы жылкынын илимий атына жарашып, латын сөзүндө «кабо» деп аташат, ал болсо «кабаллус» – «жерди казам» дегенди билдирет.

Куландар күчтүү, чыдамкай жана кайраттуу жаныбар. Коркунучка кабылганда качып кутулат. Эгерде качып кутула албаса, анда душманын тээп, тиштеп коргонот,

алар адамды да өзүнө оңой менен жакын жолотпойт. Койлорду кууп жиберет. Итти көрсө, качпастан кол салат. Суу ичкени барганда жапайы камандарды кууп салат.

Куландардын жүрүш-турушунан улам окумуштуулар азыркы үй жылкылары ошолордун тукумунан чыккан деген божомолдорду айтышат. Бирок муну четке каккан да көрүнүштөр бар. Булардын бири – куландын баш сөөгү жылкыныкынан кескин айырмаланат жана куланды үйрөтүү өтө татаал. Жылкы менен куландын ортосунан куландар туулат, бирок алар тукум бербейт.

Кулан – туяктуу жаныбарлардын ичинде күлүктөрүнүн бири: ал саатына 65 км, ал эми жакын аралыкка саатына 70 км дан ашыкка чуркоого мүмкүнчүлүгү бар.

Пржевальск жылкысы. Жылкынын бул тукуму Монголиянын талааларынан орус окумуштуусу-саякатчы Н. М. Пржевальский тарабынан табылып, анын

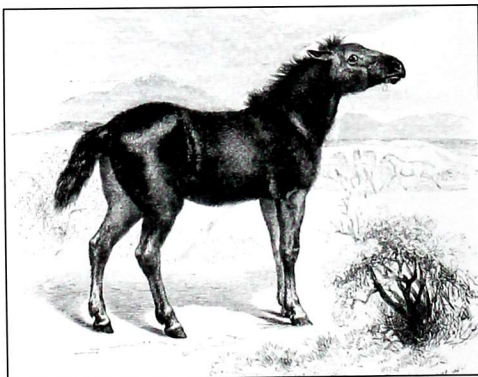

Пржевальск тукумундагы жылкылардын буттарынан зебралар сыяктуу бүдөмүк жол-жолдорду байкоого болот.

ысына коюлган. Бул жылкынын бою жапыз (124–135 см). Пржевальск жылкысынын башы чоң, жалы тикесинен туруп, сеңселген көкүлү болбойт. Өңү ар кандай. Ал көп мезгилге чейин жылкы баласы жана анын айрым тукумдарынын баштоочусу катары саналып келген. Жылкынын генетикасын, тарыхын изилдеген белгилүү окумуштуу В. И. Громованын далили боюнча Пржевальск тукуму азыркы жылкыга туугандык жагдайы болгону менен ага эч тиешеси жок экендигин айткан. Бул пикир кийинчерээк хромосомду текшерүү учурунда такталган: Пржевальск тукумундагы жылкылардын хромосому 66 жуп болсо, үй жылкыларыныкы 64 болуп чыккан.

Бою пас бул жылкыны акыркы жолу 1968-жылы Жунгардын Гоби чөллүнөн кезиктиришкен. Азыр зоопарктардан гана көрүүгө болот.

Тарпан – тукуму жок болгон жапайы жылкы, ача туяктуу эмес, сүт эмүүчү жылкылардын түрү. Байыркы мезгилде тарпандар Европа менен Батыш Казакстандагы токойлуу жана ачык талааларды мекендеген. Тарпан үй жылкысынын тукум баштоочусу катары саналат (мындан 5–6 миң жыл мурда колго үйрөтүлгөн). Алар жонунда курга окшогон тасмасы бар, өңү боз, тулкусу келишкен, буттары, жалы,

Тарпан

куйругу кара түстөгү жаныбарлар болгон. Алардын бою ыйык жалына чейин 136 см түзгөн. Тарпандын эки түрү – бири талааны жердеген (*Equus gmelini gmelini*) жана токойду мекендеген (*Equus gmelini silvaticus*).

Тарпан менен үй жылкысынын аргыны. Москва зоопаркы, 29-май 1884-жыл.

Азыркы учурда бул жаныбарлардын сөөктөрүн Атлантика мухитинин Европа тарабындагы жээктеринен баштап, Тынч мухитинин жээктерине чейинки узак аймактардан кезиктирсе болот.

Жылкынын бул түрүнүн жоголушуна адамдар күнөөлүү. Себеби, тарпандардын чоң үйүрү үй тиричилигине көп зыян тарттырган. Жапайы жылкылар эгиндерди таптап, үй айбандарына суу ичирбей, атүгүл айрым кездерде бээлерди айдап кетишчү. Адамдар өч алуу үчүн гана эмес, көпчүлүк учурда бул жаныбарлардын даамдуу этин жеш үчүн атып алышкан. Ушундай кесепеттерден улам XIX кылымдын орто ченинде бул жылкынын тукуму азайып, ал эми XX кылымдын башында алардын расмий түрдө биротоло жок болгондугу жарыяланган.

Тарпандар күлүк, өтө чыдамдуу жана шамдагай жаныбарлар болгон, ал жапайы жылкылар чалпоо келип, чоңойгондо колго көнбөгөн. «Тарпан» деген аталыш түрк тилдүү элдерде «алга учуу», «жаны-алы калбай жүгүрүү» деген түшүнүктөрдү берет.

МУСТАНГ – ЖАПАЙЫ ЖЫЛКЫ

Евразия менен Америкадан үйрөтүлбөгөн, ээн-эркин жүргөн жапайы жылкылар кездешет. Алар чыдамкай, сымбаттуу келип, мустанг деп аталат. Азыркы испан жана француз таза кандуу күлүктөрүнүн жапайы болуп кеткен тукумдарынан дешет. Жылкынын бул тукуму жөнүндө өзгөчө тарыхы бар, көптөгөн уламыштар айтылат. Тилекке каршы, биздин күндөрдө алардын саны улам азайып баратат.

Америка жергесинен жапайы күлүктөр мындан он миңдеген жылдар мурда тукум курут болуп кетишкен. Кийин, жылкыларды Түндүк Американы «табышкан» испандыктар алып келишкен; алардын сонунан Жаңы Жерди «өздөштүрүшкөн» европалыктар кошумчалашкан. Айрым учурларда жылкылар үйүрүнөн бөлүнүп, бош коё бергенде же согуш талаасынан качып кеткен учурлары болгон. Аба ырайынын жагымдуу шартына ылайык, ал жылкылар

адамдын көзөмөлдөөсүз жан багып кетишкен. Алардын аталышы испанча «mesteno» – «эч кимге тиешесиз», «жапайы» дегенди билдирет.

Америкалык аборигендер – индейлерде адеп жылкыны көргөндө коркунуч пайда болгон, кийин бул жаныбарлар испандык баскынчылардан бөлөктөргө деле пайдалуу экенин сезишкен. Индейлер испандыктардын жылкыларын уурдап кетишип, мыкты чабендес болууга жетишкен.

Американын кенен жергесинде ал жылкылар тез көбөйө баштады. Айрымдары адамдардан ээн талаага качып кутулду. Колго үйрөтүлгөн жылкылар жапайы турмушка бат эле көнүп кетишти.

Кийин Американы басып алган европалыктар бул жакка жылкынын бөлөк тукумдарын алып келишип, алардын арасынан да жапайы болуп кеткендер чыкты. Анын натыйжасында жылкынын бир нече

Мустанг минген америкалык жергиликтүү адам

Ковбой жапайы жылкыны кармоодо

тукумдарынын каны алмашып, ортодо чыдамкай, сымбаттуу мустангдар пайда болду. Жапайы мустангдар Американын көз кайкыткан түздүктөрүндө үйүр-үйүрү менен көчүп, аралашып, тез көбөйө баштайт. Кээ бирөөлөр аларды кармап, колго үйрөтүп алышкан. Натыйжада чарбага табылгыс унаа катары пайдаланышкан.

Колдо багылган жылкыларга салыштырмалуу булар чыдамкай, күлүк, күч-

түү келип, оңой менен илдетке кабылбайт. Мындай касиетке жапайы шарттагы гана жаныбарлар ээ болот. Алардын бир кемчилиги – колго үйрөтүлбөгөнү жана ээн жүргөнү. Мустанг өзү жактырган гана чабендеске баш иет. Бир жагынан бул жылкылардын айбан болсо да ээсине карата чындап берилгени жөнүндө көптөгөн уламыштар бар.

IX кылымда мустангдардын саны эки миллионго чейин жеткен. Өнөр жайлардын жана шаарлардын өсүүсү менен мустангдар батыш тарапка, тоолуу жайларга, чөлдөргө кетүүгө аргасыз болушкан. Аларды атып, этин бакма жаныбарларга беришкендиктен мустангдар бара-бара азая баштайт. Азыркы мезгилде мустангдардын саны отуз миңге чукул деп эсептелет. 1971-жылы АКШнын конгресси жапайы жылкылар жөнүндөгү Актыны кабыл алгандан бери мустангдардын саны көзөмөлгө алынган.

Мустанг – Американын символдорунун бири болуп калды. Канадалык жазуучу Эрнест Сетон-Томпсон «Жорго мустанг» аттуу мыкты китеп жазган. Генри Форддун автоконцерни узак мезгилге чейин «Мустанг» деген аталыш менен автомобилдин жаңы моделдерин чыгарып келген.

Мустангдар

ЖЫЛКЫЛАРДЫН СЫРТКЫ СЫМБАТЫ

Жылкылардын тукумдары биринен иттер сыяктуу кескин айырмаланбаганы менен аларды сырткы турпаты боюнча ажыратышат. Ар бир жылкы башкалардан сын-сыпаты менен айырмаланат, андыктан жылкы баласын жакшы түшүнгөн адис же саяпкер тигил-же бул жылкынын дурус же буруш жактарын, ден соолугун, ички илдетин ошол турпаты боюнча далилдей алат.

Жылкынын дене түзүлүшү

Жылкылардын айрым тулкусу сыны, **мүчөсү** деп аталат. Адамдар адатта үй жаныбарлардын абалын сырткы көрүнүшү аркылуу баа беришет, бирок алардын бардыгы жылкынын сырткы сымбаты боюнча берилген баага жетпейт. Андыктан жылкынын тукусу боюнча айтылган анатомиялык аталыштарга караганда жылкычыларга өздөрү көнгөн аталыштар алда канча оңтойлуу жана туура.

Айрым учурларда жылкынын сырткы сыны «жалганчы» келет, бар мүчөсү келишкен, көргөндөрдүн көз жоосун алган айрым аттарды мине келгенде алардын жөндөмсүз, кашаң экендигин жылкы баккандар жакшы түшүнөт. Анысынаарындай, айрым күлүктөрдүн сырткы турпаты анча

болбогону менен убагында дүйнөдөгү нечен ат майданын таңданткан окуялар көп кездешет.

Жылкылардын жашы тиштеринен саналат, жыл өткөн сайын тиштери өз кезеги менен жешилип кетет. Айгырлар менен бээлердин тиштери ар кандай санда. Эгерде тиштери түшүп калбаган болсо, эркек жылкылардыкы 44, ургаачылардыкы 36–40 болот. Айгырлар кармашып, тиштешкенге ылайыкташып, ургаачылардыкына караганда ортоңку азуулары ашыкча келет. Жылкылардын тиштери өмүр бою жаңыланып турат.

ЖЫЛКЫЛАРДЫН ӨҢҮ-ТҮСТӨРҮ

Жаныбарлардын тышкы көрүнүшү тулкусун жашырууга, айрым учурларда бөлөктөргө коркунуч туудурууга, көпчүлүгү өзүнө көңүл бурдурууга кызмат өтөйт. Чөлдү мекендеген жылкылардын түсү ачык сары келет. Түндүк тараптагы тоолуу чөлкөмдө жашагандар боз жана кара-боз болушат, ал эми британиялык одур-бодур, таштак жердеги аралдарда жашаган кыска бойлуу пони-лерди табият кара күрөң түскө боёгон.

Жылкынын түсү анын денесиндеги түгүнө, терисине жана көздөрүнө жараша болот. Жылкы өңү-түсүнө карата бөлүнөт. Ал жылкынын түгүнүн боёгуна гана эмес, жаныбардын денесине пигмент боёкторунун тегиз жайгашышына да мүнөздүү.

Жылкынын түсү негизинен төрткө бөлүнөт: **жээрге, тору, кула, кара**. Ал эми калган түстөр аргындашуу аркылуу жаралгандар.

Жылкынын өңү кулундун чоңоюшу менен бөлөк түскө өтө баштайт.

Жылкынын жүнүндө негизги түстөн бөлөк белгилери кездешет: өзгөчө мандайындагы кашкасы менен аяктарындагы ак бакайлар. Кашкалардын формасы жылдызча, сызыкча, чоң же кичине болот, андыктан жылкылардын өңү-түсүн жазганда ошол белгилери даана көрсөтүлөт.

Көпчүлүк тукумдарда өздөрүнө тиешелүү түсү болот. Мисалы, карабак, дон жана будённый тукумдагыларга көбүнчө

Жээрге

Тору

Кула

Кара

сары түс тиешелүү, ал эми түгү узундардыкы кара болот. Жылкынын өңү-түсү байыртадан бери адамдарды кызыктырып келгендиктен адистер ар дайым жаңы тукумдарды жаратуу менен алек, адегенде боз түстөгүлөргө кызыгуу артса, кийин басымдуу көпчүлүгү кара түскө өткөн. Азыркы мезгилде экзотикалык түскө көп кызыгышат, алар: чабдар, куйрук-жалы агыш сары, ала, чаар түстөгүлөр. Бирок арабдар: «Ала аттан сак болгула, ал уй тукумунан» дешкен. Ал эми индейлер ала атты башкалардан жогору коюп, аларды өздөрүнүн диний иш-чараларында пайдаланышкан, Аргентинада, Канадада жана АКШда азыр ала түстөгү аттарды жогору баалашат. Эмир Абд-аль-Кадер мандайында кашкасы бар, ак бакай кара аттарды жактырган. Арабдар кара түстөгү аттар ийгилик алып келет деп, «асмандагы айсыз, жылдызсыз кара түндөй капкара» аттарга артыкча баа беришкен.

Адамдар илгертеден бери жылкынын өңү-түсүнө жараша анын ишке жарамдуулугун, темпераментин аныктоого аракеттенишкен. Байыркы араб макалы: «Эч качан сары ат сатып алба, кара атыңды сатып жибер, ак боз атка артыкчылык бергин да, өзүн торуну мингин» дейт. Байыркы жылкычылардын бул айтканы биздин күндөрдө да мааниге ээ. Баарынан ишенимдүүсү кара тору аттар, сары аттар анча чыдамкай эмес, кара аттар кызуу кандуу жана азоо, ал эми боз аттардын дене түзүлүшү шалыраак келет (мындайлар адатта альбинос даргына чалдыккандар). Англистерде өндөрү ачык эмес, өңгөн чүпүрөктөй түстөгү ак бакай аттарды чыдамдуу эмес деп эсептешип: «Ачык эмес түс – кубаттуу эместигин далилдейт» деп айтышат.

Көркөмдүү аттардан көзүндү албай карап эле тургун келет. Алар тукумуна жана түсүнө карабай, сулуу көрүнөт. Көпчүлүк адамдар буурул түстөгү аттарды жактырышат. Ал эми андай аттар чанда кездешет, XX кылымда бул түстөгү жылкы саналуу гана өлчөмдө пайда болгон. Себеби, алар буурул түстөгү жылкылардан гана туулушу

мүмкүн, бирок бул түстөгү жылкылардын төрт түгөйүнөн эки төлү бөлөк түскө өтүп кетет, эки төлүнүн бири гана буурул болушу мүмкүн, алардын көбүнүн кулундары өлүү түшөт, же туулгандан кийин бат эле өлүп калышат. Азыркы буурул аттардын тукумун америкалыктар 1906-жылы туулган Олд Кинг аттуу айгырдан алышкан. 1937-жылдан бери бул тукумду көбөйтүү боюнча «Чаар жылкылардын клубу» иш алып барууда.

Дүйнөдө ар бири өз алдынча көрктүү саналган жылкынын 30дан ашык түстөрү бар. Алардын ичинен төмөндөгү түстөгүлөр айрыкча бааланат:

Кула (Изабелла)

Кула (Изабелла). Бул эки түрдүү гендин кошулушунан темгил түс пайда болот. Андай кулундардын ата-энеси чабдар жана ак кула түстөгүлөр болушат. Темгил түстөгү жылкылар ахлатекин, лужитан жана башка тукумдарда кездешет. Темгил түстүү жылкылар ак боз же кызыл болушат, көздөрү көк, жашыл же ачык янтардай келип, көздөрүнүн капкасы мала кызыл болот.

Чаар түс. Чаар түс бир нече түргө бөлүнөт, майда чекиттерден баштап, «илбрис», атүгүл «жолборс» түскө окшоп кеткендери бар. Чаар түстөгү жылкылар байыркы Орто Азиядагы жылкы өндүрүү маданий жайлардан таралган деген божомолдор айтылат. Кытайдын көптөгөн сү-

Чаар

рөттөрүндө чаар жылкылардын элеси тар-тылгандыктан, алар жылкынын бул түсүнө өзгөчө баа бериши мүмкүн. Жылкынын бул түсү Борбордук Азиядагы алтайлык, казак, монгол тукумундагылардан кезиктирүүгө болот.

Күрөң чабар

жана сымбаттуу. Кээде мындай түстөрү «граф күмүшү» деп да аташат. Азыркы физиологдор жылкылардын жүрүш-турушу алардын түстөрүнө жараша болбостугун, мүнөздөрү туулгандан баштап, өмүрүнүн акырына чейин өзгөрбөй турганын далилдешкен. Ал эми жылкылардын түстөрү алар кабылган илдеттерге байланыштуу экендиги тажрыйба жүзүндө аныкталган. Маселен, боз түстөгү жылкылар гречканын саманын, беде жана башка буурчак сымал өсүмдүктөрдүн сабактарын жегенде алардын денесинде майда чыбырчыктар (беде илдети) пайда болот. Мындай аллергиялык илдет менен адатта ак бакай жана кашка аттар ооруп калышат, дегеле андай жылкылардын негизи ден соолугу чабал экендигинен кабар берип турат.

Чабдар

Чабдар. Чабдар аттардын көрүнүшү өтө көркөмдүү: кара, күрөң же сары түстөгү аттардын денесине агыш түс куйрук-жалы өтө жарашып калат.

Күрөң чабар. Бул өтө сейрек кездешчү түс, ахлатекин жана башка жылкы тукумдарында кездешет. Мындай түстөгү жылкылардын көрүнүшү таза алтындан куюлгандай пикир калтырат.

Ак кула. Бул түстөгү жылкылар өтө сейрек кездешет, алар көркөмдүү

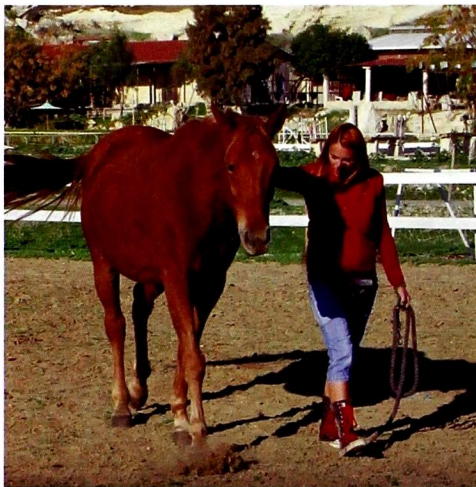

Ак кула

ЖЫЛКЫЛАРДЫН НЕГИЗГИ ЖҮРҮШТӨРҮ

Аллюр – бул жылкылардын жүрүшү, басыгы (фр. Allure – жүрүшү). Жылкылар ар кандай ылдамдыкта, ар кандай жүрүштө кыймылдайт: басык, желүү, таскак, жорголоо.

Басык – бул жылкылар үчүн өтө жай жана тажама басык болуп саналат. Жылкы басып баратканда анын төрт буту кезектешип жер таянат.

Басык

Басып бараткан аттын кыймылы адегенде арткы буттарынан башталат. Андан соң алдыңкы оң колу кыймылга келип, анын соңунан арткы сол буту, мындан кийин сол колу менен оң буту кезектешип жерден көтөрүлөт. Басык жай жана ылдам болуусу мүмкүн. Ат жай басып баратканда бир эле кезде үч буту менен жер таянат, ал эми тез басканда кээде жерди эки буту менен таянган учурлары болот. Аттардын кадамынын узундугу 0,8ден 1,8 м ге чейин жетет, ал эми аяк ташташы мүнөтүнө 60тан 100 кадамга жетет. Алар узун кадам таштаганда аз кыймыл жасашып, кыска кадам жасаган аттарга салыштырмалуу ошончо эле аралыкты басып өткөнү менен кубаты аз ысырап болот. Басып бараткан аттар саатына 4–8 км жол өтөт.

Текирең таскак

Текирең таскак – басыкка караганда алда канча ылдам кыймыл. Таскактап бараткан ат жерден эки бутун диагонал боюнча бирдей көтөрөт (алдыңкы оң колу менен арткы сол буту; алдыңкы сол колу менен арткы оң буту). Ошентип таскактагы кыймылы эки такт менен аяктайт. Ат катуу таскак менен братканда анын төрт аягы тең жер таянбай, абада учуп бараткандай элес калтырат. Бул көрүнүштү адистер абада илинүү деп аташат. Таскактап баратканда кадамдын узундугу 2,5 м, ал эми тездиги мүнөтүнө 120–130 кадамды түзөт. Жай таскактын ылдамдыгы саатына 12–15 км., катуу таскак 50 км га чейин жетет.

Таскак – тез жүрүш. Бул жүрүш оң буттары менен сол буттарынын шилтелиши менен айырмаланат. Адегенде аттын салмагы эки арткы буттарына түшөт, андан соң бир эле мезгилде арткы оң бутуна жана алдыңкы сол колуна, мындан

Таскак

кийин алдыңкы оң колуна түшөт. Экинчи көрүнүштө аттын салмагы адегенде артка оң бутуна түшөт, андан соң бир эле мезгилде арткы сол жана алдыңкы оң колуна туш келет. Таскак учурунда манеждеги ылдамдык саатына 12–15 км, ачык жерде 20–25 км, катуу таскак 50–60 км чейин жетет.

Жорго салуу – мында ат эки аягын улам кезек менен жерге таштайт, таскактан айырмасы диагонал түрүндө эмес, оң жана сол түгөйлөрүн бирдей шилтейт. Жорголор аралыктарды таскак сыяктуу эле ылдамдыкта өтө алышат. Жорго жүрүш атчан адамга алыска жол жүргөндө өтө ыңгайлуу болот. Бирок одур-бодур жодо жорголор мүдүрүлүп кетиши мүмкүн, андан калса, жорго жүрүштөн дароо эле таскакка өтүп кетиш да бир топ түйшүктү жаратат.

Аттарда табигый жүрүштөн көгөнүнө жараша жасалма жүрүшү да болушу мүмкүн. Буларга мектеп кадамы, мектеп таскагы, пассаж, пиаффе, үч буттаган таскак ж.б кирет. Булар ат спортуна устаттарынын ийгилигине жараша болот.

Жылкынын жүгүрүп баратканын алгач болуп 1872-жылы англия жараны Э. Майбриж плёнкага түшүргөн. Ал мурда белгисиз болгон көрүнүштү ачкан – ат чуркап баратканда кайсы бир учурда төрт аягы тең жер таянбай калат. Кийин мындай көрүнүш жылкылар таскактап баратканда да боло тургандыгы далилденген.

Жорго салуу

ЖЫЛКЫЛАРДЫН КӨРҮҮСҮ

Дүйнөдөгү сүт эмүүчүлөрдүн ичинен көзү чоң жылкы болуп саналат. Ал айланасынын бардыгын көрүүгө мүмкүнчүлүгү бар. Болгону арт жагын жана мурдунун астындагы жакындыкты гана көрүүгө мүмкүнчүлүгү жок. Ошондон улам ал алдына түшүп калган чакмак кантты жей албайт, анткени аны көрбөйт.

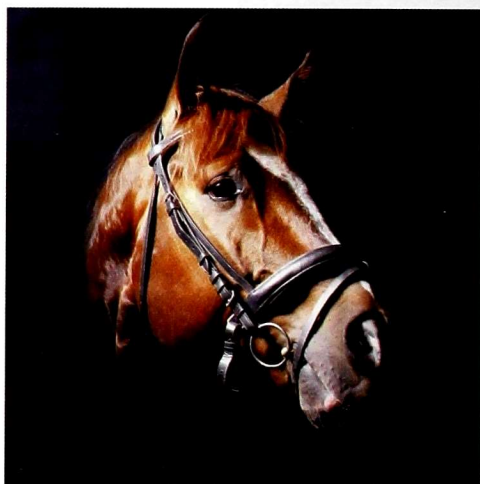

Айгырлардын көздөрү бир аз алдыга 30–70 градустук бурчтукта жайгашкан, андыктан аларга бинокулярдык көрүүгө шарт түзүлөт.

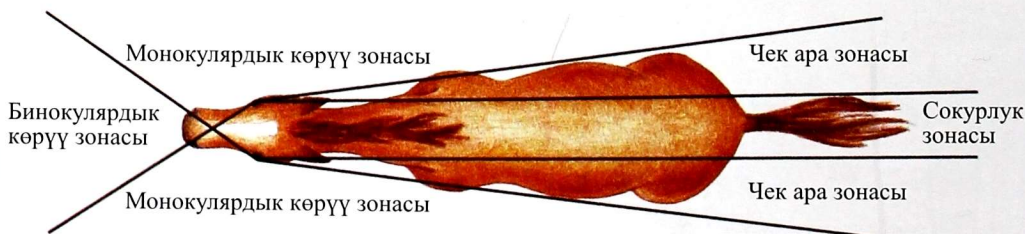
Жылкынын бир көзү адамдын эки көзүнө караганда көрүү мейкиндиги артыкчылыкка ээ. Жылкынын эки көзү куйругунун артынан бөлөк айлана-чөйрөсүн даана көрүп турат. Жан-жактагыларды жылкы оң же сол көзү менен көрөт, андай мүмкүнчүлүк монокулярдык көрүү болуп саналат, ал эми көздүн далдоосуна туш келген нерсенин кыймылын гана бүдөмүк көрө алат.

Айгыр тигил же бул нерсени бир же эки көзү менен карап турганын айырмалаш үчүн анын кулактарынын абалына көңүл буруу керек, анткени кулактары кайсы тарапка бурулса, айгыр ошол тарапты карап турганы дайын.

Алысты, өзгөчө күүгүм жарыкта начар көргөн адамдарга караганда жылкы алыс аралыкты даана көрө ала тургандыгы илимий түрдө аныкталган. Бөлөк жаныбарлар сыяктуу эле жылкы да түндөсү жакшы көрүү артыкчылыкка ээ, анын көздөрү түндөсү жарык шоолага чагылышып турат. Анын себеби, жылкынын көзүндө жарык шооланы кайра чагылдырып турган тапетум деп аталган чел кабыгы болот.

Жылкынын көрүү схемасы

Мурда тааныш эмес жерде чуркаганга, тоскоолдуктардын алдында токтоп калууга же секирип өтүү үчүн көз болжоонун тактыгы талап этилет.

Жылкы айлана-чөйрөсүн кандай түстө көрө турганы туурасында талаш-тартыштар көптөн бери уланып келатат. Айрымдар жылкыны өзү керектеген жем, чөп ж. б. нерселердин түсүн ажырата алат дешсе, айрымдар жылкы түстү ажырата албайт дешет. Бирок жылкы түстөрдү ажырата алат. Алар өзгөчө көк жана жашыл түстөрдү, ошондой эле алардын вариацияларын эң сонун көрө алышат, ал эми кызыл түстү ажырата албайт. Изилдөөлөргө караганда жылкы баласынын түстөрдү ажыратуу мүмкүнчүлүгү дальтонизмге чалдыккан адамдарды элестетет, айрым өңдөр, өзгөчө кызыл түс жашыл болуп көрүнөт.

Ат спортундагы тоскоолдуктардан секирүүдө алардын көрүү мүмкүнчүлүктөрү эске алынат, себеби орнотулган тоскоолдуктар менен жердин түсү окшош болсо, анда андан секирип өтүү аттарга өтө кы-

Жылкынын көзүн текшерүү

йынчылыкты туудурат. Эгерде тоскоолдуктар бир эмес, эки же андан көп контрастык түс менен боёлсо, анда аттар тоскоолдуктарга урунбай секирип өтүү мүмкүнчүлүгү көп болору изилдөөлөрдө аныкталган. Аттарга өзгөчө сары менен жашыл түстү ажыратуу оор.

Жылкы табиятында жарыктын чагылышына оңой менен көнө албайт, ошондуктан алар өз көлөкөсүнөн же жердеги жарык нурдун кубулуштарынын үрккөн учурлары көп кездешет.

УГУУ, ЖЫТ БИЛҮҮ, ДААМ ЖАНА ТУЮУ СЕЗИМДЕРИ

Үй жылкыларынын сезүү органдары жапайы жылкылардай эле күчтүү өнүккөн.

Угуу. Адамдарга караганда жылкы баласынын көрүүсү начар болгону менен угуусу артта калбайт. Көрүүгө караган-

да угуу сезими алда канча күчтүү өнүккөн. Адамдар сезбеген дабышты жылкы капкайдан уга алат. Алар ээсинин тулкусу көрүнө электе эле басып келаткан кадамынын дабышынан тааний алат. Ал эми кулактары шыбырт эткен үндү жаңыртып угууга ыңгайлашкан. Кулактары үн чыккан тарапка локатор сыяктуу дароо бурула калат. Жылкы өзүнө тааныш эмес чоочун жайга барганда кулактарын кыймылдатып, айлана-чөйрөсүнө абай салып, «тааныша» баштайт деп айтышат.

Жыт сезүү. Жылкылардын жыт алуусу – алардын көнүмүш адаты. Жылкыны жакшы билгендер аларды «жытчыл» жаныбар деп аташат. Булардын жыт сезүүсү мыкты өрчүгөн. Бул артыкчылыгы жайыттагы чөптөрдүн даамдуусун тандоого шарт түзөт. Ошондой эле жакын арадагы бөлөк жандыктарды да жыт

Таанышуу

менен ажыратат. Эгерде тааныш эмес жыт болсо анда жылкы мурдун көктү каратып жыттайт, же үстүнкү эрдин кошумча көтөрүп алат. Иче турган суунун сапатын да жыты аркылуу тандайт. Эгерде суу таза болбосо, жылкы аны ичпейт. Үйүрдө жылкынын туюу сезими да негизги ролду ойнойт. Эгерде үйүргө жаңы жылкы кошулса, адегенде аны жыттап көрүшөт. Ал да бөлөктөрдү жыттап «таанышат». Жылкылар үчүн жыт теңдешсиз көрүнүш. Жылкылар жыт аркылуу бири-бирин тааныйт.

Жылкылардын сүйгөн тамагы

Даам. Жылкылардын даамды сезүүсү бөлөк жаныбарларга салыштырмалуу жыт менен байланышкан. Алар жайыттардагы чөптөрдү тандап жейт, ал эми

сулу менен карамыктын айырмасын эч качан алмаштырбайт. Даам билүү сезими алардын тилиндеги даам сезүү безинде жайгашкан. Жылкылар да бөлөк жаныбарлар сыяктуу эле жей турган жемин, чөбүн көрүү, сезүү, жыт жана даам аркылуу тандашат.

Туюу сезими. Жылкынын туюу сезими өтө катуу өнүккөн. Алар тулкусундагы териси, эриндери жана туяктары менен сезип-туюшат. Чабендестин башкарганын, аны сылап-сыйпаганын жана тоскоолдуктардан туура секирип өткөндө мактоолорду берилгендик менен туят.

Мактоо

Жылкы баласынын эриндери өтө сезгич келет, өзгөчө узун кылдары бар үстүнкү эриндеринде нервдин учтары тыкыз жайгашкан. Бул болсо жылкыга ар нерсени тез сезүүсүн камсыздайт. Алардын көздөрүнүн айланасында да учтарында нерв жайгашкан узун кылдары болот, алар караңгыда көзүнө көрүнбөгөн нерселерди сезүү органы катары кызмат өтөйт.

Жылкы туяктарынын ичиндеги нервдер орун алган кабыкча аркылуу туяктары менен да ар нерсени сезе билет. Мындай касиети менен тааныш эмес жолдо анчалык кыйынчылыктарга кездешпей, «туяктары менен көрө» алгандай пикир жаратат.

ӨМҮРДҮН БАШТАЛЫШЫ

Бээ төлүн 11 ай көтөрөт. Туяктуу жаныбарлардын төлү мышык менен итердикиндей өтө чабал туулбайт. Жаңы туулган кулундун тулкусу түктүү болот, ал жерге түшөр менен ордунан турууга аракеттенет. Туулган күнү эле кулун энесин ээрчигенге жарап калат. Толгоосу башталарда бээ өз үйрүнөн бөлүнүп кетет. Ат сарайда калса, анда көбүнчө түндөсү тууйт. Тууй баштаганда бээ бир капталына жатат, адегенде сыртка кулундын эки алдыңкы буттары, анан тумшугу, акырында арткы денеси чыгат. Туут мөөнөтү орто эсепте 20 мүнөткө созулат, кээде андан да аз убакыт талап этилет, уйлар менен койлорго караганда жылкылардын тууту тез өтөт. Бээ туур менен ордунан туруп, кулундун нымдуу терисин тили менен берилип жалай баштайт. Ал баласын өтө жакшы көргөндөн же гигиениалык сезимден улам ушинтип жаткандй сезилиши мүмкүн. Бирок такыр андай эмес! Ушул кезде бээнин организмнде гормоналдык өзгөрүүлөр жүрүп, энелик инстинкт өрчүп, сүт бездери иштей баштайт. Төл жаткан суунун жыты, атүгүл даамы өзгөчө роль ойношу мүмкүн. Бул учурда бээ кулундун жытын, анын үнүн жана тулкусун эсине сактап калат.

Кулун жерге түшкөндөн бир нече мүнөт өтүп, жылбиктей алсыз аяктары менен жер такандап жыгылып-тура баштайт,

Өмүрдүн башталышы

ал эми энеси болсо акырын окуранып, баласына дем берет. Кулун болсо буттарына түз туруп, тумшугу менен энесинин эмчегин издейт. Тажрыйбалуу бээ кулунга оңтойлуу болсун үчүн капталын салып туруп берет. Кулунда табигый рефлекс болот: ал башын өйдө көтөрүп, эриндерин кыймылдатып, оозуна илингенди соруп баштайт. Ошентип кулундун башы энесинин курсагын тиреп, ал эмчекти соруп, адеп ууз сүттү жутат.

Сүтгүн даамы

Эне менен кулундун ортосундагы байланыштын бекем болушуна кулун туулгандан кийинки күндөр өтө баалуу. Ушул мезгилде кулун менен энесин бир эле күнгө бөлүп койсо, энеси кулунду жерип, кайра кабыл албай, кыймылданган нерселерди, атүгүл адамды же чон эле бээни баласы катары кабылдап калат. Мындай көрүнүш кулун үчүн өлүмгө барабар, себеби өз энеси гана аны багып, ар кандай кырсыктардан сактай алат. Кулун тыңыгандан 2–3 күн өтүп, бээ үйүрүнө кайтып келет.

ҮЙҮРДӨГҮ ТУРМУШ

Үйүр – бир нече жылкылар инстинк боюнча табигый түрдө чогуу жашашы. Үйүрдө эки, жыйырма, андан да көп жылкылар болушу шарт. Жылкыдан бөлөк жаныбарлар да үйүр-үйүр болуп жашайт. Мисалы, приматтар, дельфиндер, киттер, бөрүлөр жана иттер, жылкылар жана мүйүздүү ири малдар, антилопалар. Үйүрдө жашоонун бир себеби, өздөрүнүн коопсуздугун сактоо. Эгерде жылкы жалгыздап жашаса, анда ал жырткычтардан сактануусу күмөндүктү жаратат. Андан бөлөк сууну же оттуу жайларды табуу да кыйын болот. Жылкылар үйүрдө жашаганынын дагы бир себеби – алардын тукумдашына, ырахатына жана пикирлешүүсүнө өбөлгө түзүлөт.

Жылкынын эң чоң үйүрүн адам баласы түзөт, ал эми жапайы жылкылар

айласыздан чогулууга мажбур болушат: жан багуу үчүн жайыт же кургакчылыкта суу издөөгө ылайыкташат. Жылкылардын аз сандагы үйүрү «тартиптүү» болуп саналат.

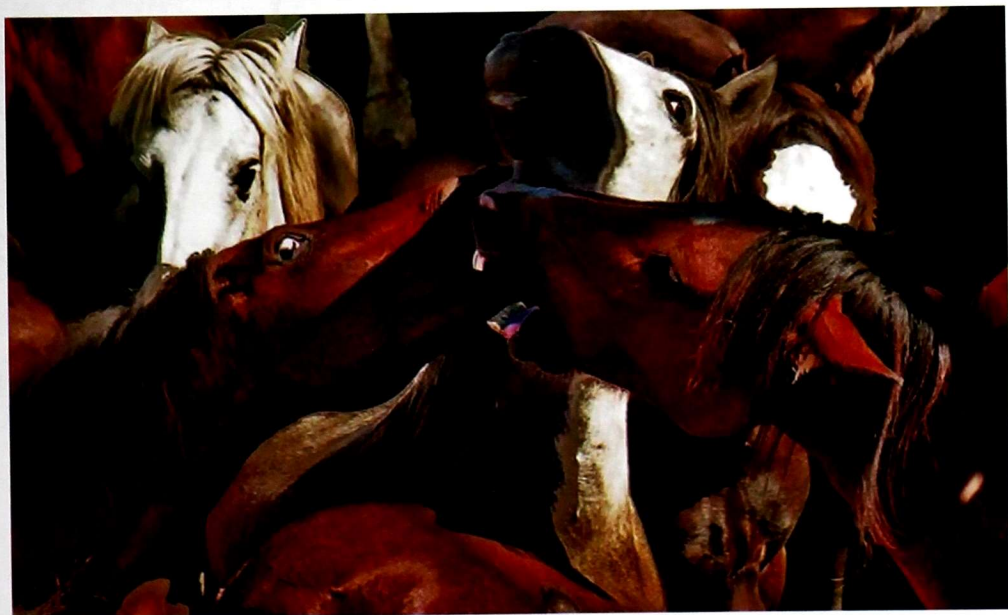

ЖЫЛКЫНЫН БАШТАПКЫ КООМУ

Табигий шарттарда (мисалы, жапайы жылкыларда) бир үйүр жылкы кулундары менен 5–6 бээден, эркек, ургаачы тай-кунандардан, анан буларды башкарган жалгыз кубаттуу айгырдан турат. Ал айгыр чоң бээлерди уруктандырып, үйүрдү атаандашынан коргоп, өтө катуу тартип орнотот. Үйүрдөгү бардык жылкылар көп жылдап бири менен бири байланышта жашап келет. Алар бири-бирин «кебетесинен» таанып билет, дайым бирге болууга аракеттенишип, үйүрдөгү жылкылардын саны көп болсо да бузулууга жол берилбейт. Бээлердин ортосунда өз ара иерархиялык тартип орношкон (бири-бирине баш ийүү салты). Башчы бээни жайыт учурунда калган жылкылар ага жол бошотуп бергендеринен аныктоого болот, ал эми жер которууда ал бээ эң тажрыйбалуу жылкы катары көч башында келет, ал эми айгыр көч артында эч кимисин калтырбай, үйүрдү айдап жүрөт. Жаш, бышты чыкма, кунан эркек жылкылар үйүрдүн айгырына баш ийгенче үйүрдө жүрө беришет. Алар

өз ара күч сынашкандай алышып ойноп жатканда үйүрдүн айгырын көргөндө экөө тең оюндарын токтотуп, өздөрүнүн жаш жана кубатсыз экендигин далилдегендей, башын жерге салып ийилип туруп калышат. Ал эми үйүр ээси болсо өзүнүн кубатын көрсөткөндөй жылкыларды бир үйүрүп алып, мойнун ийип, куйругун көтөрүп, кош аяктап аба чапчып туруп калат.

Айгырлар өз үйүрүнүн башчылыгына сыноодон өтүп турушат, бирок атаандаштар бирин-бири тээп, тиштеп, денесин жаралаган окуя чанда гана кездешет. Эки айгырдын кармашынын алдында алар бирине-бири сез көргөзүшөт. Экөө карама каршы туруп тумшуктарын тийгизишип, жытташат. Анан кош аяктап тура калышып, алдыңкы колдору менен каршылашын төшкө уруп, ооздорун кенен ачып, тиштешмей болушат. Кээде бул сез көрсөтүү жетиштүү болот, кармашкан айгырлардын бири жеңилген түр көрсөткөн абалды ээлейт. Жеңишке жеткен айгыр тигини бир жыттап алып, өзүнүн үйүрүнө кайрылып келет.

ЖЫЛКЫЛАРДЫН ПИКИР АЛЫШУУСУ

Жылкылар үйүр менен жашап, жапайы табиятта алар тукумдаштарынан коркунучтун шек-шыбасын алууга мүмкүнчүлүгү арткан жаныбарлар болуп саналат. Ошондой эле жылкылар бөлөк жаныбарлардын тилин түшүнүп, алар менен пикир алышууга жөндөмдүү. Алар ар кандай жаныбарлар менен, мисалы, мышыктар, койлор, уйлар, атугүл иттер менен мамиле түзө алышат. Жаныбарлардын негизги жүрүш-туруштары окшош болсо, алар бирине бири түшүнүп, достуктары бекем болот.

Буга жөнөкөй мисал келтирели. Ит кубанычын билдиргенде куйругун булга-лактатат, эгерде мышык мындай кыймыл жасаса, анда жылкы сыяктуу бир нерсеге ыраазы болбогонун билдирет. Ошондуктан

кыймылдары окшош болгондугуна байла-ныштуу жылкы итке караганда мышыктар менен жакын мамиледе болот.

Жылкылардын түсү, тукуму, жүрүш-турушу ар түрдүү болгону менен алардын пикир алмашуусу бирдей. Окшош кыймыл-аракеттери негизги орунду ээлейт.

Шарттуу белгилери

Жылкыларды жакындан жакшы билүү үчүн аны туурап же ал жөнүндө ойло-нуу аздык кылат, анүчүн бир нече мезгилге дүйнөгө жаныбарлардын көзү менен карап, убактылуу «жылкы болуу» шарт. Жылкы-нын маанайы кулактарынан билинет: эгерде кулактары өтө тикчийбей турса, анда жылкы эч нерседен кам санабай, өзүн эр-кин сезип, кереметинде Сизди угуп турган болот. Атты минип баратып сүйлөй турган болсоңуз, анда жылкынын кулактары Сиз тарапты карап, ал угуп баратканын билди-рет. Эгерде жылкынын кулактары кысы-лып турса, анда анын ачууланган белгисин көрсөтөт.

Жылкы териси менен да «сүйлөй» алат. Эгерде жылкынын денесиндеги жа-ракатты бассаңыз ал ошол жеринин тери-син жыйрып, жактырбаганын айгинелейт. Жылкы булчундары аркылуу да маанайын билдирет: булчундарынын кыймылы менен анын жасай турган каймылын аныктаса бо-лот. Мисалы, жонундагы териси кыймыл-даса, анда ал тепкенге камынып жатканын билдирет.

Жылкынын куйругу ит менен мы-шыктын куйруктарындай маанайын таасын көрсөтө албаса да, аны бара-бара «окуп» үйрөнсө болот. Жылкынын куйругу анын турмушунда чоң роль ойнойт, эң алды ме-нен ал кан соргуч чымын-чиркейлерден коргойт. Жылкы өзүн ыңгайлуу сезбеген учурда куйругу менен адаттагыдай ондон-солго эмес, өйдө-ылдый булгалаганда ал өзүн коргоп, кош аяктап тебүүгө камынгы-нын даназалайт. Ал эми куйругун кысып алса, анда ал кеселдеп калганын же бир нерседен чочулаганын билдирет.

Жылкынын маанайын эриндеринен билсе болот: эгерде астыңкы эрди шалбырап турса, анда ал эч нерседен бейкапар тургандыгын түшүнөбүз. Эгерде ал эриндерин жаласа, анда анын карды ачканын жана Сиздин кызматыңызга даяр экенин түшүндүрөт. Жылкы тишин качыратса, анда анын ачуусу келгени байкалат. Үстүңкү эрдин кыбыратса, анда Сизди жактырып, жакын көргөнүн далилдейт.

Жылкынын аяктары да көп нерселерди түшүндүрөт. Эгерде ал арткы бутунун бирин көтөрсө, Сизди тээп жиберүүсү ыктымал, андыктан мындай көрүнүштө өтө сак болуңуз.

Үндөрү. Жылкы өзүнө мүнөздүү кошкурган же бышкырган үн чыгарат. Эгерде ал кимдир бирөөнү же бир нерсени карап кошкурса, анда ошол нерседен

чочулап, ишенич артпаганын билдирет. Коркунуч өтүп кеткенде жылкы денесин бош коюп, өзүн эркин сезип калат. Анын бышкырыгы кошкургандан айырмасы – чыккан үндүн өзгөчөлүгүндө. Мындай учур эки жылкы кездешкенде алар достор же бейтааныштар экендигин аныкташта жасалат.

Жылкы окуранганда оозу ачылбайт. Ал Сизди көрүп сүйүнгөнү жана саламдашканы катары баалоого болот. Ал эми бээлер болсо жай окуранып, кулунун чакырат.

Жылкынын дагы бир үн чыгарганы – кыңкылдаганы. Ал кыска же узакка созулушу мүмкүн. Эгерде адам жылкыга катуу мамиле жасаса, ал катуу кыңкылдап, артка кетенчиктейт. Андай үн чыгарганы – анын коргонгону.

Жини келген жылкы ачуу кишенейт. Үй жылкысынын ачуу үнүн өтө сейрек укса болот. Өзгөчө эки айгыр кармашкан учурда гана ошондой ачуу кишенешип, бири-бирин тиштеп, тээп, күчтүүсү жеңип чыгат.

Улуу Британиядагы Сассекса университетинин окумуштуу-биологдору жылкылар адам сыяктуу эле ички сезимин мимика аркылуу билдирүүгө жөндөмдүү экендигин ачышкан, адамда ал 27 болсо, жылкыда – 17, ал эми иттерде – 16, шимпанзелерде – 13.

ЖЫЛКЫ ТУКУМДАРЫ

Жылкыны изилдеген иппология илиминде жылкы тукумунун жана анын топторунун 200 түрү бар экени айтылат. Алардын бирдиктүү системасы жок, андыктан алар жөндөмүнө карата бөлүнөт: оор жүк ташуучулар, арабага чегилүүчүлөр, таскактуулар жана мингичтер. Жергиликтүү тукумдагы жылкылар өзүнчө бөлүнөт, мисалы, монгол, якут, пони ж. б. тукумдагылар.

Таза кандуу мингичтер. Акылдуу, сезгич жана жүрүшү тез. Бул тукум күлүккө чабылат, ошондой эле тоскоолдуктардан секирүүгө жөндөмдүү жана мингич катары да ыңгайлуу. Алар жүрүштүү жана ар нерсени тез үйрөнөт. Азыркы мезгилде спорт-

Англиялык таза кандуу мингич ат

Араб күлүгү

тук жылкылардын айрымдары таза кандуу тукумдардан болуп саналат.

Араб күлүктөрү чыдамдуулугу менен айырмаланат. Алар да акылдуу; сөөктөрү ичке, бирок бекем болот жана башы көркөмдүү. Бул тукумдагылар өтө жакшы секире алышпайт. Тулкусу өтө чоң да болбойт. Мингич катары бир нече тукумдардан аргындашылган аттар пайдаланылат.

Венгердик чалыш тукум

Аргын чалыш тукум атайын мыкты мингич катары чыгарылган. Булар негизинен жергиликтүү ар түрдүү тукумдагы жылкыларды таза кандуу мингичтер, тракенендик жана араб тукумундагыларды аргындаштыруу менен Европада пайда болгон. Аргын чалыш тукуму ошол өлкөнүн же чөлкөмдүн атын алып жүрөт, мисалы, гонновердик, вестфальдык, голландык, голштиндик ж. б.

Оор жүк ташуучуларга бир нече тукумдагылар кирет. Британиялык эң оор тукумдарга англиялык оор жүк ташуучулар же шайрлар кирет. Булардын бою ыйык жалына чейин 170 см жана андан бийик келип, салмагы бир тоннага жакын болот. Мындай жылкылар айыл чарбасындагы кара жумушка колдонулат жана мингич катары да пайдаланылат. Алардын көлөмү чоң келип, өтө карылуу болгону менен мүнөзү ийкемдүү.

Оор жүк ташуучу ала жылкы

Пони-класс. Понилерди оор шарттагы климатта жумушчу күч катары пайдалануу үчүн чыгарышкан. Кенен түшүнүктө пони деген кичинекей атты билдирет. Чыныгы пони тукумундагы жылкылар өзгөчө көрүнүшкө ээ, алардын дене түзүлүшү менен шыйрактарынын узундугу барабар келбейт. Пони да ар түрдүү тукумдагы жылкылардын аргынынан келип чыккан. Батышта аларды коба деп аташат. Кобанын түзүлүшү денеси кадимки эле жылкыдай болгону менен буттары кыска, бою ыйык жалына чейин 150 см түзөт. Өтө катуу жүгүрө албайт, бирок жакшы секирет. Коба кубаттуу жана чыдамкай келет.

Уэльстик боз түстүү тоолук пони

Жылкы тукумунун чыгарылышы

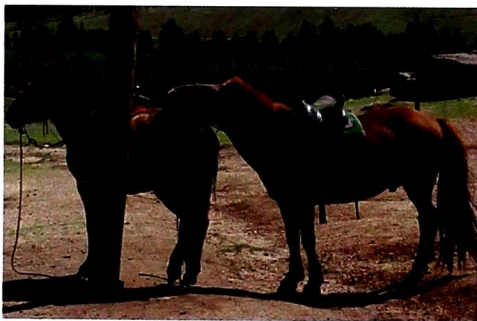
Жылкылардын жаңы тукуму ата-йын жайларда чыгарылат, алар жылкы заводу деп аталат. Батыш Европада XI – XII кылымдарда жылкы заводдору уюшулган. Орто кылым мезгилинде Европада жылкы өстүрүүчү чарбалар пайда болуп, аларды жылкы заводдору деп аташкан. Адамдар жылкыларга жасалма шарттарды түзгөн. Аптаптуу ысыктан жана каардуу сууктан аларды ат сарайлар сактаган. Кышында жылкыларды кар, муз тептирбей, аларга жем, чөп даярдашкан. Ошентип, жылкы заводдорунда ат сарайлар курулган, шалбаалар менен талааларда алардын жайыттары менен суу иче турган жайлары короолонгон, ал жайларга адамдар жаныбарларга кышы бою жеткидей жем, чөп, саман жыйышкан. Жылкыларды тажрыйбалуу жылкычылар багышып, алардын өсүшүнө, ден соолугуна жылкыларды керектөөлөргө жараша мал догдурлар менен машыктыргычтар көз салып турушкан.

Монгол жылкылары. Монгол тукумундагы жылкылардын пайда болгон мезгилин так атоо өтө кыйын. Бул монгол элинин көчмөн болуп, алардын аттары туурасында эч ким кагтоо жүргүзбөгөнү менен байланышат. Атүгүл тигил же бул жылкынын тукуму катталган жазуулар да болгон эмес. Анткен менен бул тукумдагы жылкылар байыртадан бери келатат деген түшүнүк бар. Биздин заманга чейинки 2000-жылдарда эле монголдордун чексиз талааларында атчандардын болгону тарыхтан маалым.

Окумуштуулардын изилдөөлөрүндө монгол тукумундагы жылкылардын генотиби ар түрдүү келет, андыктан бул тукум бир нече түрдүү жылкылардын аргынынан жаралышы кажет. Булардын түпкү теги түндүк тарпандардан чыккан деген божомолдор бар. Жылкынын бул түрү тукум катары монголдордун уруулары бир улутка бириккен XII кылымга таандык экени айтылат.

Монгол тукумундагы жылкы азыр-

га чейин байыркы түрүнөн өзгөрбөй келатат. Чынгызхандын аскерлери дал ушул күлүктөрү менен согушка кирген. Табияттын татаал климатына ылайыкташып, жылкынын бул түрү да жергиликтүү жылкылардын көп түрлөрүндөй бойлору анчалык бийик болбойт. Айгырларынын бою ыйык жалына чейин 128 см, бээлериники 125-126 см келет. Булардын денеси чоң, буттары кыска, баштары көлөмдүү. Жапыз бою, кыска мойну, күчтүү туяктары, коюу узун түктөрү – монгол аттарын башкалардан айырмалап турат. Көздөрү кичине, куйрук-жалы узун, омууроосу кенен, ийри тумшук, соорусу жайык. Алардын түсү көбүнчө саргыч жана тору болот. Боз, кула, ак кула ж. б. түстөгүлөр чанда кездешет.

Монгол жылкысы

Монгол жылкылары жүрүштүү келет, аларды «жорго» дешет. Үйрөтүлгөн жылкылар да үйүрлөрдө жашап, ат сарай дегенди билишпейт. Бул жылкылар жашаган чөлкөмдө аба ырайынын температурасы экстремалдуу (кышында -50°C ден, жайында $+50^{\circ}\text{C}$ чейин) келет. Мындай шартта жылкынын «монголдон» бөлөк тукумдары жашай албастыгы белгилүү. Сыртынан бул жылкылар жүдөө көрүнгөнү менен алар абдан чыдамдуу жана карылуу. Мингич аттар бир күндө 100 км жакын аралыкты басып өтөт, эки күн тынбай жүргөндөн кийин ал аттарга эс алуу берилет. Көпчүлүк аттар ээсине 20-24 жылга чейин кызмат өтөйт. Алар кеч

жетилген жылкы тукумуна кирет. Эки асыйында күчкө толот.

Эң таң калычтуу нерсе – монгол тукумундагы жылкыларды такалабаса деле болот. Алар күнү-түнү тынбай чуркаса да туяктары жешилбейт.

Якут жылкылары байыркы тукумдардан болуп саналат. Түбөлүк муз каптаган жайларды казганда бул тукумдагы жылкылардын сөөктөрү табылып, алар б. з. ч. отуз миңинчи жылдарга таандык экендиги такталган. Көптөгөн окумуштуулардын пикири боюнча якут жылкысы тундрадагы байыркы жылкылардын *Eguus latipes* тукуму катары таанылган, себеби ушул күнгө чейин алардан эч өзгөрүүсүз жашап келишет. Булар бою бийик эмес (ыйык жалына чейин 134–138 см), тумшугу ийри, мойну кыска, көкүрөгү кенен жылкылар. Якут тукумундагы жылкылар башкалардан айырмасы бою жапыс, жону түз, кыска буттарындагы туяктары бекем, жал-куйругу коюу. Денесиндеги жүнү кышында 20 сантиметрге жетет. Өңү көбүнчө ачык боз, ак кула, чабдар, кула болот. Бул тукумдагы жылкылар негизинен кышкы суук -70°C , жайкы ысык $+40^{\circ}\text{C}$ жеткен Якутияда жана Чукоткада жашайт. Аба ырайынын мындай кескин шарттары ал жерде жа-

Якут жылкысы

шаган жылкы тукумун чыдамдуулукка көндүрдү: ошондуктан якут жылкылары кышкысын -50°C суукта карды тээп оттоп, ал эми жайкы аптапта тайганын кан соргуч чымын-чиркейлерине моюн бербей жашап келет. Ал жылкылардын бардыгы бир түрдүү эмес, арасында колымдык, верхояндык, борбордук жана тоолуу-тайгалык жылкылар да бар.

Саха элинин түшүнүгүндө жылкы асмандан түшкөн касиеттүү жаныбар. «Жесегей огото» же «Жесегейдин балдары» деп якуттар жылкылардын колдоочусун жана эр жүрөк жигиттерди атайт. Жылкыны байыртан бери ардакташып, жыл сайын Жесегейге арналган Ысыах майрамында жылкылардын артыкчылыгы даңкталып, кымыз ичилет.

Оор жүк ташуучу бельгия тукуму

Бельгиялык оор жүк ташыгычтар (брабансон) – бул дүйнөдөгү эң кубаттуу тирүү «трактор». Ыйык жалына чейин 158–170 см, салмагы 700–1000 кг жетет. Аларга мүнөздүү болгон өзгөчөлүгү – көлөмүнүн чоңдугу жана булчуңдуулугу. Башы чарчылуу келет жана денесине салыштырмалуу кичирээк. Мойнун, ийиндерин жана кыска буттарын узун, коюу жүн баскан, төшү терең. Алар тез чоңоёт. Жем, чөптү көп тандабайт, жоош, таскактуу.

Өнү адатта темгилдүү бозомук тору болот, ал эми чымкый тору, күрөн, боз жана кула түстүүлөр чанда кездешет. Бул тукум жашыл өсүмдүктөрдүн мекени жана мыкты жайыттуу Борбордук Бельгияны байырлаган. Бельгиялык оор жүктөрдү ташуучу жылкы байыркы римдик оор салмактуу жана ошол эле учурда күлүк жылкылардын тукумунан келип чыккан. XIX кылымдын баш ченинде ошолордон фландар, арден жана брабант тукумдары жаралган. Бул тукумдардын кошулушунун натыйжасында 1885-жылы атайын жылкы заводдору уюшулуп, 1887-жылы жаңы тукумдун асыл тукум китеби түзүлгөн.

Оор жүк ташуучу бельгиялык жылкылар оор жүктөрдү ташуучу эң мыкты унаа болуп саналат. Жылкынын бул тукуму Түндүк Америкада өтө популярдуу, ал эми брабансондорду оор жүк ташуучу тукумду асылдандыруу үчүн дүйнө жүзү боюнча керектешет, мисалы, шайр жана клайдедей тукумдары брабансонду аргындаштыруудан пайда болгон.

Орустардын оор жүк ташуучу тукуму. Бул тукум айыл чарбасына жумушчу күч катары пайдалануу үчүн мындан 100 жыл илгери Бельгиянын тоолуу аймагынан ардендерди алып келүүдө башталган. Алардын санын тез арада көбөйтүүдө ардендерден бөлөк брабансондун жөнөкөй тукумдагы бээлерин да кошуп жиберилген. 1990-жылы Парижде өткөн бүткүл дүйнөлүк көргөзмөдө жумушчу күч катары орустардын ардендери өзүнө көрүүчүлөрдүн көңүлүн бурган. Революциядан кийин арден тукумундагы жылкылар азайып баратканда, оор жумушка ылайыкташкан, көрүнүшү жагымдуу, багууга оңой шарттагы жаңы тукумдарды чыгаруу колго алынган. Ардендерден көптөгөн айырмалалары болгондуктан, бул жаңы тукумдагы жылкыларды орустун оор жүк ташуучу тукуму деп атоо боюнча 1952-жылы СССРдин Айыл чарба министрлиги тарабынан расмий документ кабыл алынган.

Орустун оор жүк ташуучу жылкысынын башы жеңил, мандайы жазы, көздөрү жайдары; мойну булчундуу, кооз ийилип, узун келет; чокусу жалпак; жону жумуру, жумшак, түз, булчундуу; буттары узун эмес, күчтүү, түгү суйдан; соорусу кенен; чандыры кыска; омууроосу балбан; арткы буттары бир аз ийилген; куйрук-жалы калың, узун.

Түсү – жээрде, жээрде-буурул, ал эми тору, тору-буурул, күрөң түстөр чанда кездешет, кээде кара түстөгүлөрдү да көрүүгө болот. Алардын жүрүш-туруштары ылдам, мүнөзү жоош.

Оор жүк ташуу боюнча мелдеште алты жаштагы Форс аттуу айгыр 22 991 кг жүктү 35 м аралыкка сүйрөп, абсолюттук рекорд койгон.

Америкалык кула (америкалык унаа) жылкы АКШда өндүрүлгөн оор жүк ташуучу жападан жалгыз тукум. Бул ту-

Америкалык кула ат

кумдун энеси кула түстүү Гренни Кемпир деп аталган бээ, аны 1911-жылы белгилүү чарбакер Гарри Лакин сатып алган. Америкалык ак кула тукумдун алгачкы төлү 1920-жылы алынган, аны Нельсон деп аташкан. 1944-жылы Америкада кула жылкынын Ассоциациясы түзүлгөн.

Америкалык кула аттар жүк ташуучу жылкылардын орто тукуму болуп саналат. Алардын бою ыйык жалына чейин 140-165 см түзөт. Бээлеринин салмыгы 640–720 кг, айгырлардыкы 720–800 кг жетет. Бул жылкылардын мандайы жазы, тик кулактары кыска, мойну жарашыктуу, денеси анча

Орустардын жүк ташуучу чоң жылкылары

узуң эмес, жону балбан, карылуу буттарынын чакан туяктары жарашыктуу.

Америкалык кула түстүү жумушчу аттардын жал-куйруктары агыш келип, териси мала кызыл. Айрымдарынын ак темгилдери болот. Көрүнүктүү белгилеринин бири – янтарь сыяктуу саргыч күрөң түстөгү бакыракай көздөрү.

Бул кула түстүү аттар жоош жана иштемчил келет, аларды мингич жана жумушчу күч катары пайдаланышат. Алардын турпаты көркөм, жагымдуу. Баскан-турганы жеңил жана тынч. Мүнөздөрү иштемчил, ишенимдүү, элпек. Дрессировкага тез көнөт, адамдарга жакын болот.

Жылкынын бул тукуму Америкада өтө белгилүү. Азыркы учурда буларды ат туризминде, параддарда, кинематографияда жана цирктерде пайдаланышат.

Шайр – Борбордук Улуу Британиянын гравтвосунда (Лестрширеде, Уорикширеде, Нортгемптонширеде жана Линкольнширеде) өндүрүлүп, Улуу Британияда кеңири таралган эң кубаттуу оор жүк ташуучу тукум. Шайр көлөмү чоң, басыгы жай, бир тоннадан ашык салмактагы жана бою ыйык жалына чейин 170–190 см келет. Түсү кара, тору же боз; буттарындагы түгү жибек сыяктуу жылтылдап калың, адатта ак бакай болушат. Бул жылкылардын эң чоң тукумунун бирине жатат, мүнөзү жумшак, күчтүү, тез жетилет жана иштемчил. Мындай көлөмдүү, кубаттуу жылкыны оор жүк ташуучу тукумдардын арасындагы англиялык нагыз жентльмен деп атаса жарашат.

Бул тукумдун кандайча пайда болушу алигиче бүдөмүк, бирок качан пайда болгону белгилүү. Англия 1066-жылдагы согушта жеңип чыккандан кийин өлкөнү башкарып калган Жеңишчил Вильгельмдин «оор жүк ташуучу» жылкыларынын тукумунан чыккан деп айтылат. Андан кийин брабант жана фламанд тукумдарынан

Шайр

чыккан жылкыларды Англиянын айыл чарбасында жумушка чегере башташат.

Ал тукумдагы аттар бышты курагында эле өзүнүн салмагынан 5 эсе оор жүктү тартууга жарап калышкан. Бара-бара жүк ташуучу машиналар менен тракторлор көбөйгөндө жумушчу аттар анчалык керектелбей калды, бирок шайр тукумундагы аттарды айыл чарбасынын айрым жерлеринде ушул күнгө чейин унаа катары пайдаланып келет. Ал эми анын сырткы көркү болсо Европада жылкы тукумдарынын көргөзмөсүнө такай катышып, шоу уюштуруунун бирден бир предмети болуп келет.

Дүйнөдөгү таанымал жылкылардын ичинен рекорд 1846-жылы Англияда туулган оор жүк ташуучу шайр тукумундагы Сэмпсон деген атка таандык. Төрт жашка келгенде аны «Мамонт» деп аташкан. Чемпиондун бою эки метр жыйырма сантиметр, салмагы бир миң беш жүз, жыйырма килограммды түзгөн.

Арабдардын асыл тукум жылкысы эң байыркы, эң таза жана дүйнөдөгү эң сулуу жылкы тукумунун бири болуп саналат.

Араб тукумундагы жылкынын бою анча эмес (ыйык жалына чейин 142–152 см), көрүнүшү адеми, кыймылы тез. Узундугу жерден ыйык жалына чейинки аралыктай, бели кыска, бел омурткаларынын саны бешөө.

Араб таза кандуу жылкыларынын түсү негизинен кула, тору, ак боз, ал эми кара түстөр сейрек кездешет. Кашка менен ак бакай аттар көп.

Бул жылкыга мүнөздүү болгон белгилери боюна жарашыктуу чарчы чалыш башы, узун мойну, жумуру мүчөсү, узунунан келген түз соорусу, жибек сымал узун куйругу башка жылкылардан кескин айырмаланып, көрк кошуп турат.

Арабдардын аттарына мүнөздүү болгон дагы бир өзгөчөлүгү – «короз» куйрук

Араб тукумундагы жылкылардын келип чыгышы жөнүндө бир топ уламыштар айтылат. Алардын эң белгилүүсү Мухаммед пайгамбардын ысмына байланыштуу. Ал эң мыкты деген аттарды аныкташ үчүн дүйнөдөгү ар кандай жылкы тукумун чогултуп, кумга короо карматып, 7 күнгө камап коёт. Аптанын аягында ичкеридеги жылкылар короону бузуп, жакын жердеги сууга жөнөшөт. Аны көргөн Мухаммед пайгамбар катуу кыйкырык салганда, аптаптын күнү суусап турганына карабастан, 5 бээ кайра кайрылып келет. Азыркы араб тукумундагы жылкылар ошолордон чыккан деп айтылат.

Таза кандуу араб жылкылары байыркы жылкылардын тукуму болуп эсептелет, алар бедуиндер тарабынан биздин заманга чейинки IV – VI кылымдарда Араб жарым аралынын борбордук чөлкөмүнөн таралган. Бул тукумду жаратуудагы өтө жашыруун иштер акыры өз жемишин берип, натыйжада бир нече кылымдан бери чөлдүү талаада чыдамдуу, ары сымбаттуу таза

кандуу жылкылар дүйнөгө атагы кетип, эл аралык көптөгөн мелдештерде байгеге ээ болуп келатат.

Араб жылкыларынын чыгышы жөнүндө эки болжоо бар. Изилдөөлөрдүн биринде бул жылкылар Араб жарым аралындагы Нежд чөлкөмүндө (азыркы Сауд Аравиясынын аймагында) жашаган жапайы жылкылардын тукуму деп айтылат, бөлөк пикирде бул жылкылар Кичи Азия менен Түндүк Африкада байыркы жылкылардын тукумдарын адамдар тарабынан аргындаштыруу жолу менен алынган деп айтылат.

Араб жылкы чарбасынын жол-жобосу боюнча бул тукум жөнүндө алар адамдардын ишенимдүү шериги катары сыпатталат. Алардын тулкусу сымбаттуу, кыймылы тез, кулактары кыска, сөөктөрү бекем, тумшугу кургак, каралжын түтөгү көздөрү бакыракай, таноолору «арстандын оозундай» кенен, моюну узун, сандары булчундуу, көкүрөгү омуролуу, жону узун, кабыргалары ичке, узун шыйрактары кубаттуу, туяктары кара, жалдары ичке, суйдан, куйругунун кылдары калың, түп жагы жоон, уч жагы ичкерип кетет.

Бул тукум колго багылган жылкылардын ичинен эң көп жашагандар болуп саналат. Айрымдары 30 жылга чейин жашайт. Бээлери карыганга чейин тууйт жана төлдүү келет. Булар жылкынын жаңы тукумун аргындаштырууда көп колдонулат.

Араб таза кандуу жылкыларынан кара түстөгүлөрү чанда кездешет

Азыркы мезгилде бул тукумдун үч түрү бар: хадбан, кохейлан, сиглави.

Таза кандуу араб тукумунун жылкыларынын кабыргасы 17 (калган жылкылардыкы – 18); омурткалары 5 (калган жылкылардыкы – 6) жана куйрук омурткалары 16 (калган жылкылардыкы – 18).

Англиялык таза кандуу жылкы

Англиялык таза кандуу жылкы – биологиялык көз караштан алып караганда алар таза кандуу эмес, анын канында аралашмасы көп, бирок Чыгыш жылкыларынын каны көбүрөөк. Улуу Британия убагында күчтүү держава болуп турганда мингич жылкылар атчан аскерлерге, ошондой эле көңүл ачуу салтанагтарында абдан керектелген. Аскер бөлүктөрүндө бойлору бир катар болгон аттар тандалып алынган. Бул мингич аттар убагында Англияга Чыгыштан алып келишкен үч тукумдан таралган. Ипполог окумуштуулар ушул күнгө чейин бул мингич күлүк жылкылардын тукуму кайсы үч айгырдан таралганын табыша элек. Алардын аталыштары гана сакталып калган: Дарли-араб (Darley Arabian), Годольфин-араб же бербер (Godolphin Borb) жана Байерли-Түрк жана (Byerly Turk), бүгүнкү күндө (Дарли, Годольфин) буларды араб тукумунан

деп ишеничтүү айтууга болот, ал эми түрк (Байерли) тукумун кошууга болбойт. Англиялык таза кандуу жылкыларды өтө чебердик менен тандашып, 300 жылдын аралыгында аталган тукумдагы жылкылар бардык көрсөткүчтөрү боюнча талаптарга жооп берет. 1793-жылдан бери асыл тукум китебинин тизмесине жогорудагы үч айгырдын тукумдары гана жазылып, бөлөктөр кошулууга тыюу салынган.

1793-жылы бул жылкынын асыл тукуму жөнүндөгү китептин биринчи тому жарык көргөн. Ушул китепке алиги үчөө: Эклипс, Хэрод жана Метчем тукумдарынан бөлөк кайсы жашта болсо да бөлөк тукумдагы жылкылардын жазылууга акысы жок экендиги жазылган. 1821-жылы аталган тукум расмий түрдө таанылган.

Таза кандуу мингич тукуму сырткы келбетесинин барабардыгы менен өзгөчөлөнүп турат. Бээлеринин орточо бою ыйык жалына чейин 160 см, төшүнүн жоондугу 184 см, шыйрагынын жоондугу 19,5 см. Башы чакан, көздөрү бакыракай, кулактары кыймылдуу, моюну узун, омууроосу терең. Денесинин узундугу жерден ыйык жалына чейинки аралык менен бирдей. Шыйрагынын сөөгү катуу, тарамыштуу. Түсү тору, жээрде, кара; боз өндүүсү сейрек кездешет. Жүрүш-туруш кыймылы тез, кайраттуу, арасында чалпоолору да бар. Таза кандуу мингичтер көп тукумдардын жакшырышына таасирлерин тийгизип келет. Чалыш жылкылардын мингич тукумун алыш үчүн таза кандуу жылкыларды пайдаланышкан.

Англич тукумундагы таза кандуу күлүктү бөлөк тукумдагы күлүктөр менен бирге чабууга болбойт, себеби, таза кандуу жылкылар башкаларга караганда тез жүгүрөт жана карылуу келет. Таза кандуулардын жүрөгү чоң, өпкөсү да көлөмдүү болот. Ал күлүктөр жай турганда жүрөгү мүнөтүнө 60 жолу какса, жүгүргөндө мүнөтүнө 140ка чейин жетет.

Ахлатекин жылкысы

Ахлатекин жылкысынын түбү байыркы Несей жылкысынан таралган. Несей жылкыларын Персияга алып барышканда, булар ал жердегилердин жылкы чарбасына чоң таасир тийгизген, ал эми персиалыктар аталган жылкыларын өтө сыймык тутушкан. Андан соң несей тукумундагы жылкылар тандалып алынып, азыркы ахлатекин тукумунун түбү болуп саналат.

Ахлатекин тукумундагы жылкылардын мекени – Каракум чөлүнө чектеш жайгашкан Түркмөнстандын түштүк бөлүгүндөгү Ахлатекин оазиси. Ахлатекин тукумундагы жылкылар болжол менен мындан 5000 жыл мурда пайда болгон. Ар кандай социалдык-экономикалык жана тарыхый шарттардын натыйжасында түркмөн эли өздөрүнө жогорку сапаттагы мыкты аттарды өндүрүүгө кудуреттери жеткен. Ахлатекин тукуму таза кандуу жылкылар болуп эсептелет, анткени миндеген жылдардан бери бул тукумдагы жылкыларды бөлөк тукумдар менен аралаштырышпаган.

Орто Азиядагы ахлатекин айгырлары Персия аркылуу Турция менен Европага тараган. Бул «кереметтүү», «кудайдын амиринен жаралган», «касиеттүү», «асмандын» жылкылары биздин заманга чейинки Империянын жылдардан бери даңкталып келет. Байыркы жана Чыгыштын акындары аталган жылкынын тукуму жөнүндө нечендеген аңыздарды жаратышкан, Искедер Зулкарнайн менен кытай императору аскерлерин жиберип, бул жылкыларды алып кетүүгө

аракет жасашкан. Мындай жылкыны үйүрдө багууга болбойт. Алар кышкысын жылуу сарайларда багылуусу шарт. Ахлатекин жылкылары байыркы кездерде карыгыча көп жашка чыгышса да ээси тараптан денесине камчынын тагы түшпөгөн. Адам өлгөндө мингич атын ээси менен бирге көмүшчү. Алардын ылдам жүрүшү, чыдамдуулугу жана чаалыкпаган сапаттары нечендеген кылымдар бою көчмөн түркмөндөрдүн ишенимдүү шериги болуп келген. Чөлдүү түркмөн жергесинде мыкты күлүк аты аны бүт аймакка даңкын чыгарган.

Ахлатекин тукумундагы аттар өзүнүн ээсинен башка адамды жакын жолтоптойт, тиштеп, тээп жиберет. Алардын мындай мүнөзү аскер аттарында өтө баалуу, ахлатекин тукумундагы жылкыларды ат спортунда чанда пайдаланышат.

Ахлатекин жылкысынын бою 160 см келет, денесинин узундугу 165 см га жакын, көкүрөгүнүн жоондугу 175–190 см, шыйрагынын жоондугу 19–20 см. Бул тукумдун денеси ичке, көкүрөгү терең, бели алдыга бир аз жантайыңкы, буттары узун, ичке. Көкүлү, жалы жана куйругу анча коюу эмес, бутунун бакайы жана чачылаасы болбойт, денесинин түгү кыска, кулпуруп жылтылдак. Тору, боз, кула, кара жана жээрде түстөгүдөрү көп кездешет.

Ахлатекин тукуму кайраттуу жана элпек болот. Ал кыска аралыкка тез чуркайт жана ар кандай тоскоолдуктардан секирүүгө жөндөмдүү. Бул аттар чыдамдуулугу менен айырмаланат, ысык климатты оңой көтөрөт, алар көп азыкты керектешпейт, атүгүл сууга да чыдамдуу келет.

Андалуз тукуму. Бул тукумдун мекени – Түштүк Испаниянын Андалуз аймагы. Андалуз жылкыларынын башы көркүтүү, мойну жоон, сулуу, ийиндери балбан, денесинин бөлүктөрү бири-бирине шайкеш келип, көркөм. Буттары узун, бекем. Куйругу кыска. Бою ыйык жалына чейин

155-165 см. Түсү кула, боз же тору. Булардын элпектиги, кыймылдарынын кооздугу, чыйрактыгы мингич аттардын эң жогорку үлгүсү катары кабыл алынат. Мындан тышкары андалуздар ар кандай шоу же салтанаттарда көп колдонулат (салтанаттарда минип чыгуу үчүн Испаниядан Европа өлкөлөрүнүн жана орустардын монахтарына бекерден жеткирилбесе керек).

Байыркы бул келишимдүү тукум испан жылкылары менен түндүк африкалык жылкыларды аргындаштыруудан келип чыккан. Булардын таза кандуулары XV кылымда «өздөрүнө» өндүргөн монахтарга карыздар. Адеми көрүнүшүн, кубаттуулугун жана мыкты өзгөчөлүктөрүн алар араб жана бербер тукумундагы жылкылардан алган. Асыл тукумду өндүрүү иштери негизинен Испаниянын Андалуз аймагындагы айгыр-өндүргүчтөр багылган Морателла жана Херес жылкы заводдорунда таандык. Бул тукумдарды ошондой эле Португалияда, Францияда жана Түндүк Африкада да өндүрүшөт. Андалуз аттарын испандык ат оюндарынын атактуу мектептеринде сейилдөө катары колдонулат, анын элпек мүнөзү жана көркөм турпаты аларга кинематографиянын жылдызы катары сыймык алып келди.

Андалуз жылкысы

Таскактуу орлов жылкысы

Таскактуу орлов тукуму – жеңил арабага чегилүүчү орус жылкысы. Анын өзгөчөлүгү – дүйнөдө тендеши жок таскактуу күлүк. Орлов таскактуу жылкысы 1776-жылы Россияда Хренов жылкы заводунда анын ээси граф А. Г. Орлов тарабынан өндүрүлгөн. Алексей Орлов отставкага чыккандан кийин бүт өмүрүн асыл тукум жылкыларды өндүрүүгө жумшаган. Ал араб күлүктөрүнүн сулуулугун, ийкемдүүлүгүн, датчан, голландия, норфольк, макленбург тукумдарынын көлөмүн, кубаттуулугун жана таскактуу касиеттерин бир эле жылкыда болуусун көздөгөн. Максатына жетиш үчүн ал аталган жылкылардын түрлөрү менен өтө машакаттуу аргындаштыруу иштерин жүргүзгөн. Жаңы тукумду негиздөөчү Каймак аттуу айгыр болуп саналат. Анын скелети Хренов жылкы заводунда көпкө сакталып туруп, кийин жоголуп кеткен. XIX кылымда жана XX кылымдын башында орлов таскактуу жылкылары өтө белгилүү болучу. 1913-жылы бул тукумдагы жылкылардын саны Россияда 36 миллион болуп саналган. Таскактуу орлов тукумун сактоо боюнча 1996-жылы Эл аралык Коомдук Кеңеш түзүлгөн.

Цирк оюндарына андалуз тукумундагы аттар туура келет. Алардын негизги касиеттери – тез жүгүрөт, жоош, акылдуу жана дрессировкага бат берилет.

Таскактуу орлов тукуму да өз алдынча уникалдуу. Бул Россияда өндүрүлгөн тукумдардын төл башы, анын генефонду саналуу, себеби өз мекенинен башка жайларда өндүрүлбөйт.

Бул тукумдун ыйык жалына чейин 161, 1см, узундугу 164, 2 см, төшүнүн жоондугу 184, 9 см, ал эми шакшак сөөгүнүкү – 20, 3 см. Баштары чоң, жаактары узун: дөң чеке, тумшугу бир аз ийилген. Көздөрү чоң, бакыракай, тик кулактары узун. Мойну жоон, узун, кооз, жалдуу. Денеси жоонунан келип, аяктары узун, сөөктөрү бекем, туяктары чоң. Жал-куйругу коюу, узун, шыйрагында чачысы бар.

Таскактуу орлов тукуму көбүнчө ак боз же темгилдүү боз болуп, жал-куйругу көгүш ак келет. Тору, кара, ак кула түстөр кем кездешет.

Тракенен жылкысы

Тракенен – XVIII кылымда немистердин мамлекеттик Тракенен жылкы заводу тарабынан чыгарылган чалыш тукуму. Тракенендин башы көркөм, маңдайы жазы, тумшугу ичке, мойну менен денеси узун, омууроосу, буттары кубаттуу, көрктүү. Ыйык жалына чейин 159–172 см. Түсү негизинен кара тору, кара же карагер, ал эми жээрделери чанда кездешет. Бул жылкылар турпаты сөөлөттүү, кыймылы тез жана жакшы секирет, чыдамдуу, кубаттуу, иштерман. Аталган тукумду чыгаруу жылкыны жанындай көргөн Пруссиянын королу Фредерика Вильгельм Биринчинин демилгеси менен 1732-жылы колго

алынган. Тракенен тукуму жергиликтүү чыгыш пруссиялык жөнөкөй, бирок чыдамкай «швейка» бээлерин таза кандуу араб, англия жана түркмөн айгырлары менен аргындаштырууда ишке ашкан. Жаңы тукумду чыгарууда жылкыларды тандоо талабы өтө катуу коюлган: асыл тукум китебине сыноолордон эч тоскоолсуз өткөн бышты менен кунандар гана жазылууга акылуу болгон. Жаңы тукумдун мыкты, тандамалдары Тракенен заводуна жөнөтүлгөн, ал эми начарыраактары жеке адамдар менен мамлекеттик жылкы заводдоруна берилген. Ошентип селекциялык өтө катаал тандоонун натыйжасында пруссиянын армиясына керектүү аттардын тукуму пайда болгон. Дүйнөлүк экинчи согуш учурунда Тракенен жылкы заводу кыйрап калган, бирок 1945-жылы Чыгыш Пруссиядан немистер жер которгондо жылкынын бул тукуму сакталып калган. Ал жылкыларды Германияга алып келишип, тракенен тукумун ушул кезге чейин өндүрүү колго алынган. Классикалык ат спортунда тракендер кийинки кезге чейин алдыңкы байгелерди бербей келген, ал эми Батыш Европада денеси оор тракен аттарына кызыгуу бара-бара солгундап калганы байкалат, бирок Россияда бул тукум мурдайгыдай эле популярдуу. Тракенен айгырлары көп жерлерде жылкы тукумун жакшыртуу үчүн колдонулат.

Тракенен тукумундагы жылкылар Германияда бөлөк кандарды кошпостон өндүрүлгөн бирден бир тукум. Өндүрүшкө таза кандуу тракенен жана араб күлүк айгырлары колдонулат.

Кыргыз жылкысы негизинен монгол тукумуна таандык. Бул Орто Азияда эң көп таралган жылкы тукуму. Бул жылкы тукумунун эң мыкты касиети болуп анын чыдамдуулугу. Булар жем-чөптү көп тандабайт, ысыкка, ачкалыкка чыдамдуу, алыс аралыкты басып өтүүдө оңой менен чаа-

лыкпайт. Чөл, күндүн аптабы, суунун каатчылыгы – мындай ат менен сапарга чыккан жолоочуга тоскоол боло албайт.

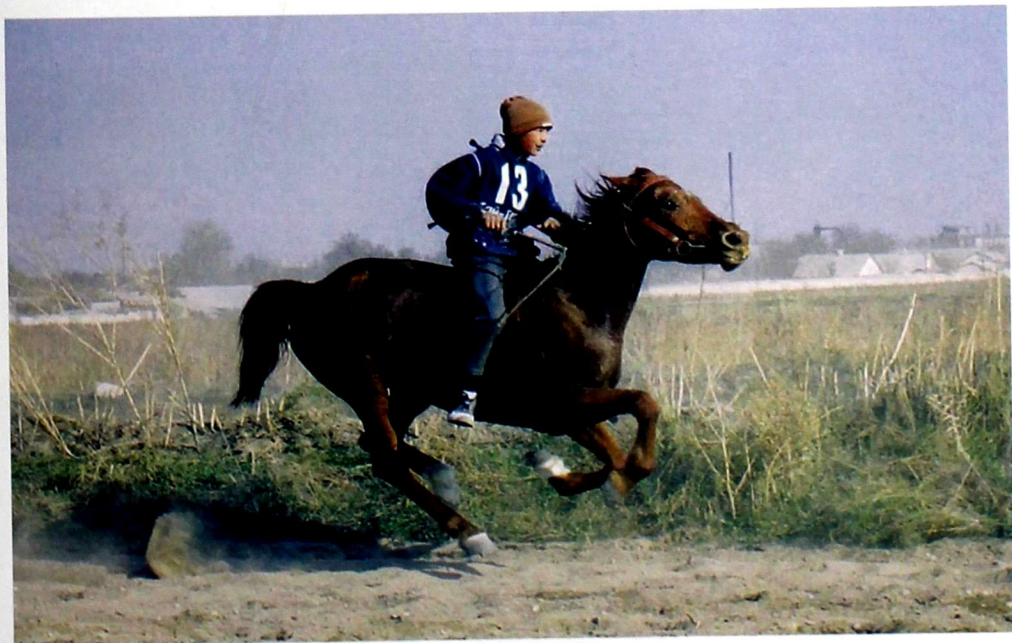
Кыргыз аттары чыдамдуулуктан бөлөк да бир нече касиеттерге ээ. Маселен, бул жылкы тукумунун мүнөзү жоош, элпек, ээсине тез көнөт, эң башкысы – жайытка коё бергенде качып кетишпейт, ишенимдүү. Жайыт издеп жылкы үйүрү айылдан бир нече ондогон чакырым алыс кетип калганда ээлери алардын артынан издеп барган эмес. Айгыр өз үйүрүн ууру-бөрүдөн сактап, кийинки жылы жаз менен жылкынын башын түгөл бойдон жаңы төлдөрүн кошуп, конушуна айдап келген окуялар болгон.

Кыргыз жылкыларынын мыктысы болуп адай тукуму саналат, бул кыргыздардын адай уруусунун атынан келип чыккан. Бул жылкылар карылуу, шамдагай. Кыргыздын элдик чыгармаларында эр жүрөк жоокерлер менен кошо алардын жоого минген аттары даңкталат.

Алардын дене түзүлүшү чымыр, жогоруда эскертилгендей, чыдамкай

жана күлүк. Кыргыз жылкыларынын арасында жоргозор көп болот, ал эми мындай аттар элде жогору бааланат. Алардын кыймылы аяктары жерди элеп бараткандай элес калтырат. Бөлөк тукумдагы жылкыларды мындай жорго жүрүшкө жасалма жол менен көндүрүшөт, ал эми жорго мингендер канчалык алыс жол басса да талыкшыбайт. Кыргыз тукумундагы жылкылардын көрүнүшү көркөм, денеси пропорционалдуу. Жону кыска болгону менен балбан; балтырлары булчундуу; буттары тарамыштуу. Булардын дагы бир артыкчылыгы – туяктарынын бекемдиги, узакка созулган жүрүштөрдө такалабаса деле болот. 20–30 вёрст аралыктагы ат чабышта бир вёрстту (бул – 1,067 км) «Кыргыз» орто эсепте 1 мүнөт 36 секундда басып өтөт.

Кыргыз тукумундагы жылкылардын дене өсүшү менен мактанууга болбойт. Кыргызстанда алардын чыгыштан батыш тарапка өсүшү байкалат. Тоолуу жана бийик тоолуу Тянь-Шань аймагында бул жылкылардын дене түзүлүшү төмөндөп баратка-

нын байкоого болот. Ал эми Чүй жана Талас өрөөндөрүндөгү айрым жылкылардын көлөмү чоңоюп, бойлору 139 см га чейин жеткендерди кезиктирүүгө болот.

Кыргыз тукумундагы жылкылар кечирээк жетилет (каруу-күчкө 5–6 жашында толот), алар жыл бою жайытта оттоп, колду карабайт. Алардын ден соолугунун мыкты болушу ээлерине артыкбыш түйшүк жаратпайт.

Бул жылкылардын тукуму адамдар дарылыкка пайдалануучу сүтү жана кымызы менен белгилүү. Алар сүттүү келишет, кымызга суткасына 5–6 литр сүт берип, калганын кулундары эмет.

Кыргыз тили байыртадан мал чарбачылыгы жана ат спортундагы лексика менен байланыштуу. 1984-жылдагы ат спортуна байланыштуу кыргыз тилиндеги лексиканы изилдегенде аттардын жашын билдирген ондон ашык аталыштар айтылган.

Карачай тукумундагы жылкы XVII–XVIII кылымдарда Түндүк Кавказдагы көчмөндөрдүн унаа катары пайдаланган жылкылардын тукумунан элдик селекция аркылуу пайда болгон. Аталган тукумдун келип чыгышына чыгыш жана батыш бөлүктөрүндөгү, ошондой эле араб тукумундагы айгырлар колдонулган. Азыркы карачай тукумундагы жылкылар чымыр, дене түзүлүшү ичке, катыңкы жана тоолуу аймакка ылайыкташкан. Аларга мүнөздүү көрүнүштөрү: тумшугу бир аз ийилген, кулактары тикчигий, моюну өтө узун эмес, чымыр; жону күчтүү, соорусу булчундуу; көкүрөгү терең, кенен; буттары ичке, күчтүү, туяктары бекем; жалкуйругу узун, калың, көкүлү тармал келет. Ыйык жалына чейин 153–158 см. Түсү кара тору, каралжын, кара; темгилдүүлөр чанда кездешет.

Жылкынын бул тукуму жөнүндө Кавказдын тоолуу чөлкөмүнө келген саякатчылар, аскер адамдары, окумуш-

Карачай жылкысы

туулар жана изилдөөчүлөр өтө кызыгуу менен сөз кылышкан. 1877–1878-жылдардагы орус-түрк согушунда миңге жакын карачай жоокерлери катышып, алар минген аттар эң жогорку бааны алышкан. Карачай тукумундагы аттар орусун атчан аскерлер бөлүктөрүндө Альпы тоолорун ашканда, Шипка үчүн болгон

Тоолук адамдардын жашоо турмушунда карачай тукумундагы жылкылар бир нече касиеттергеи ээ: чыдамкай, шамдагай, кубаттуу, күлүк, колду көп карабайт, жүгүргөнү жеңил, төлдүү.

салгылашта, 1905-жылдагы орус-жапан согушунда жана улуу Ата Мекендик согушта өздөрүнүн чыдамдуулугун көрсөтүшкөн. Азыркы мезгилде карачай аттары Карачай-Черкес республикасында өндүрүлүп, ар кандай жумуштарга чегилет, көбүнчө асыл тукумдандырууга пайдаланышат (карачай тукумундагы жылкыларды дон жана тверь тукумдарын чыгарууга пайдаланышкан). Алар Кавказдын чек арачыларына кызмат өтөшөт жана улуттук ат спорт оюндарында колдонулат, жылкы заводунун айрымдарында, ошондой эле Россиядагы, Чехиядагы жана Германиядагы жеке чарбаларда өтө популярдуу.

Марвари жылкылары индия фольклорунда көп кездешет, анткени бул тукум индия жергесинин Марвари аймагында пайда болгон. Уламыштарга караганда бул тукумду негиздөөчү Калабаредегги монастрдын кечили деп саналат, марвари тукуму илгери-илгери аттарды «шамал» деп атаганда эле пайда болуптур.

Көп мезгилге чейин буларды Индиянын түндүк-батыш тарабындагы Марвар штатында гана өстүрүп келишкен. Аталган аймак Түркмөнстан, Өзбекстан жана Афганистан менен чектешип тургандыктан марвари тукумунун түбү ошол жердеги жылкылар жана араб тукуму менен аргындашкан.

Марвари тукумундагы жылкылардын дене түзүлүштөрү окшош болгону менен алардын өңү-түстөрү ар кандай. Алар кула, карагер, тору, күрөң болушу мүмкүн. Бул түстөр аталган тукумга таандык өндөр болуп саналат. Индияда эң көп таралгандар жээрде жана карала аттар.

Бул тукумдагы аттардын өзгөчөлүгү – алардын кулактарынын түзүлүшү.

Марвари жылкысы

XVI кылымда монголдор Индияны басып алып, ал жерде жылкы тукумдарын аргындаштыруу жана аталган тукумдун сапатын жакшыртуу иштери жүргүзүлгөн. Марвари тукумун жакшыртуу максатында түркмөн жылкыларын пайдаланышкан, анын натыйжасында көптөгөн жылдар бою калыптанып калган тукумга жаңы касиеттер пайда болгондугун байкашкан. Ошентип

бул жылкынын тукуму жакшыртылгандан кийин аларды жоого каршы чабуулдарга минишкен жана королдор менен феодалдардын көңүл ачуу салтанаттарына пайдаланышкан. Кийин марвар тукумундагы жылкылардын каны касиеттүү деп табылып, алар ыйык жаныбар катары кабыл алынган. Ошондуктан бул аттарды «касиеттүү» кандуулар макамын алып жүргөндөр гана минип келишкен.

Марвар жылкысы күчтүү жаныбар, анын териси жука келет. Мындай артыкчылыгы алар ысык аптап менен суунун жетишсиздигин оңой көтөрүп кетишет жана жүгүрүшү да тез экени белгилүү. Чөбү аз чөлдүү аймактарда чыдамдуулугу алардын аброюн көтөрүп турат. Бул жылкыларды такалоонун анчалык зарылчылыгы болбойт. Марваринин бөлөк жылкылардан кескин айырмачылыгы – омуруо сөөгү бир аз жантайыш келет. Ал кумдуу жерден буттарын оңой шилтөөгө ыңгайлашкан.

Марваринин дагы бир өзгөчөлүгү – алардын кулактарынын түзүлүшү, учтары ичине бүктөлүп турат. Азыркы учурда бул тукумдагы аттардын бою климаттык өзгөчөлүккө карата ыйык жалына чейин 145–160 см түзөт.

Шетленд пониси жылкынын байыркы тукумдарынын бири. Палеолит доорунда эле Шотландиянын түндүк-чыгышында шетлен понисине окшогон жылкылардын үйүрлөрү жашаган. Шетленд пониси британдык колго үйрөтүлгөн кельт тукумунан чыккан деген божомол бар. Шетленд понисинин эргежел болуп калышына өзгөчө аердин эң жагымсыз климаты таасир эткен, шетлен аралдарындагы жер кыртышынын катаал шарттары жылкынын бул тукумун эргежел болууга аргасыз кылгандыгы айтылат. Бул аралдардын тыш дүйнө менен катышы болбогондугу да понилердин өрчүп-өнүгүшүнө түрткү болгон.

Шетленд пониси

Адегенде шетленд понилери аралдан тышкары жактарда анчалык деле маанилүү эмес болучу. Кийин, XIX кылымдын орто ченинде понилер Англия менен Шотландияга тарай баштайт. Бойлору кичинекей болгон соң аларды жер алдындагы жумуштарга чегип, сыртка көмүр жана коргошун кендерин ташып чыгарууга пайдаланышкан. Ден соолуктары чың жана иштерман болгондуктан бул эргежел жылкы тукуму бүт дүйнөгө таанымал болуп калды.

XIX кылымга чейин шетленд тукумун өндүрүүдө бөлөк кандар менен аралашпай, таза болуп келген. Аларды өзгөчө балдардын оюндарында кеңири пайдаланышып, бул тукумду өркүндөтүү колго алынган болучу.

XIX кылымдын орто ченинде Сомберг жарым аралы менен Майнланд аралында шетленд пониси менен фьорд айгырларын аргындаштыруунун натыйжасында Сэмберг деген тукумдагы жылкылар алынган. Ыйык жалына чейин 130 см түзгөн бул понилер шетленд тукумунун эң чоңдору болуп калды. Болжолдо ошол эле кезде Фитлар аралында араб жылкысынын айгыры жана «Боливар» аттуу мустанг айгырдан алынган фитлар тукумундагы жылкылар пайда болгон. Бул тукумдун жылкылары ыйык жалына чейин 120 см жетип, башка пони тукумдарга салыштырмалуу турпаттуу, күлүк жана темпераменттүү.

Ошентип шетленд понилери 2 түргө бөлүнөт: А түрүнө (негизги базалык

түрү) бул жаныбарлардын бойлору 107 см чейинкилер, ал эми Б түрү (аргындаштырылган түрү) 107 см ден 120 см ге чейинкилер кирет.

Англиялык «Шетленд понилеринен асыл тукум коомунун китебинде» төмөндөгүдөй талап жазылган: пропорционалдуу чоң эмес башынын маңдайы жазы. Профилинен караганда тумшугу түз (ийри же чортон тумшук эмес).

Шетленд аралдарынын расмий гербинде жалы сапырылып, кош аяктап тик турган аттын сүрөтү тартылган. Аралдардан понини бардык жерлерден: жолдордун жээгинде дөң-түздөрдө, пляждарда оттоп жүргөндөрүн көрүүгө болот.

Хэрни – мыкты жүрүшү менен белгилүү болгон британдык жылкылардын тукуму. Алар норфолк жана йоркшир тукумдарын чыгыштын жана англиялык таза кандуу жылкылары менен аргындаштыруунун натыйжасында XVIII кылымда пайда болгон. Бул тукумдун түпкү атасы

1762-жылы туулган Скот Шейле болгон. Ал Флаинг Чайлдерстин небереси, кадимки Дарлей Арабиандын түз тукуму. Өз мезгилинде хэрни тукуму таскактуу стандарт-ренд, уэльс пониси жана дейл тукумдарын калыптандырууда чоң таасирин тийгизген. Хэрни тукумун жакшыртуу менен бирге таскактуу норфолк тукумунун базасында понилердин жумушчу түрлөрүн да чыгаруу колго алынган. Адегенде бул жаңы тукум жылкыларды аргындаштыруунун белгилүү адиси Кристофер Вильсондун ысымына байланыштуу Вильсон пониси деп аталган, азыр болсо хэрни пониси деген аталыш менен белгилүү. Бул тукумдун тышкы көрүнүшү хэрни жылкыларынын кичирейген көчүрмөсү катары байкалат. Ошентип хэрни понисинин бою ыйык жалына чейин 140 см га чейин болсо, аттардыкы 141–160 см болот. Хэрнинин тумшугу бир аз ийри, ичке, көрктүү, көздөрү чоң, кулактары чакан. Дене түзүлүшү компактуу, куйрук түбү кыска, жүнү жылтыр. Негизги түсү – карагер, кара жана жээрде. «Хэк» деген аталыш анын өтөгөн кызматына карата арабага кошулуучу (англисче hack – арабага чегилүүчү) деп айтылат. Чынында эле хэрни тукумундагы аттар жана понилер ка-

Хэрни – мингич ат

ретагы чегилгенде жарашып калат. Темир жолдордун курулушу менен бул тукумдагы жүк ташуучу аттар мурдагыдай көп керектелбей калды.

Хэки тукуму Хекнини сүйүүчүлөр коомуна түздөн-түз карыздар, ал коом 1883-жылдан баштап, аталган тукумду көбөйтүү жана элге жайылтуу камкордугун көрсөтүп келет. Хекни аттары драйвинг менен машыккан спорт сүйүүчүлөр арасында өтө белгилүү.

Поло-пони. Тарыхы: 1850-жылдарга жакын Кылыкутада жашаган англиялык чай плантаторлор Азияда 2000 жылдан ашуун белгилүү болгон поло жылкысын көрүп, ага абдан кызыгып калышат. «Поло» деген сөз тибеттиктерче топоздун жүнүнөн жасалган топту *pu* деп аталышынан чыккан. Ал манипурий тукумун Индияга татарлар алып келишип, «поло» оюну ал жерде кылымдап ойнолуп келген.

Индиянын Ассам жана Бирманий штаттарынын ортосундагы Манипуре фе-

деративдүү штатында аталган понилер же монгол түрүндөгү понилер ушул кезге чейин поло оюнунун башкы каармандары болуп саналат. Түркмөнстанда пононин түркмөн тукуму, Африкада – басуто, араб мамлекеттеринде – араб түрлөрү пайдаланылат. Азыркы ойнолгон бул оюндун баштапкы эрежеси Диспурда, Ассамда (Индия) 1859-жылы дүйнөдөгү эң алгачкы поло оюнун негиздеген Силчар клубунда иштелип чыккан. Аталган оюн батышка англичандар тарабынан жеткенде, пони тукумун атайын өндүрүү иштери колго алынган: 1893-жылы Улуттук пони коому негизделип, поло үчүн пони тукумунун селекциясы уюшулган.

Дартмур, нью-форест жана коннемар тукуму чакан бойлуу таза кандуу мингичтер менен аргындаштырышкан. Андан соң Хурлингемдеги поло Клубу тарабынан оюндун эрежелери жаңыдан иштелип чыгып, 1899-жылы англосактар оюнга минилүүчү поло-понинин бою 1,47 см ден ашпоо керектигин бекитишкен. 1916-жылы америкалыктар бул эрежени бузуп, Аргентинада өстүрүлгөн понини пайдаланыш үчүн алардын боюн 1,55 см ге чейин көтө-

Поло-пони

рүшкөн. Ал тукум оюн учурунда жакшы көрсөткүчтөрдү жаратышкан, андан калса алардын баасы да арзаныраакка түшкөн.

Бул оюн британиялык баскынчылар тарабынан 1877-жылы Аргентинада уюшулуп, оюн бул өлкөдө өтө популярдуу болгондуктан, элүү жыл бою ушул спорт боюнча Аргентина биринчиликти бербей келген. Түбү байыркы испан жергесинен чыккан түштүк америкалык Кристоф Колумб жөнөкөй тукумун мингенге ылайыкташкан таза кандуу жылкы менен аргындаштырылган. Натыйжада поло оюну үчүн эң мыкты пони тукуму пайда болгон: күлүктүгү, элпектиги, баамчылдыгы, чыдамдуулугу жана шамдагайлыгы менен бөлөктөрдөн алда канча айырмаланып турат.

Кээ бир поло-пони өздөрү да оюн менен алектенишет. Поло оюнунун расмий эрежесинде «пони гол» деген түшүнүк бар, ал пони туягы менен топту тээп, каршылышынын дарбазасына киргизгенин аташат. Мындай гол көрүүчүлөр тарабынан өтө жогору бааланат. Таланттуу поло-пони ойногондо бардык күчүн жумушап, адам сыктуу эле өтө берилип ойнойт.

Фалабелла. Жылкынын мындай кичинекей тукуму дүйнөдөгү сейрек кездешчүлөрдөн болуп саналат. Ал мындан жүздөгөн жыл мурда Буэнос-Айрестеге ранчодо өндүрүлгөн.

Биринчи жылкы заводун негиздеген Ньютон аттуу ирландык адам болгон, анын кызы сеньор Хулио Фалабеллага чыгып, бул жылкы тукуму ошонун ысмына коюлган. Ал чөлкөмдө суу анын гана ранчосунда болгон. Бир жолу сууга кичинекей пони келип калат. Ньютон аны кетирбей, багып алат. Болжолдо ошол тырмактай шетленд тукумундагы пони фалабелланын түп атасы да болушу мүмкүн. Дагы бир аңыз боюнча сеньор Хулио Фалабелла табияттын кырсыгына кабылып, сырт дүйнөдөн кол үзүп, ачкадан жүдөгөн бир нече

шетленд тукумундагы понилерди Андадан таап алган болот. 1868-жылдан тукумдаштыруу иштери жүрө баштайт. Ойдогудай тукум алуу машакаты көпкө созулат. Азыркы фалабелла тукумун алгыча бир канча тукумдарды аргындаштыруу жүргүзүлгөн. Фалабелла тукумундагы жылкылардын үч өзгөчөлүктөрү бар: бул аттардын генетикасында эргежээлдиктин каны бар; экинчиден, бээлери кулунун 12–13 ай көтөрөт, ал эми башка жылкы тукумдары 11 айда тууйт; үчүнчүдөн, бул тукумдун кабыргалары менен омурткалары калган жылкылардан экиден кем. Фалабелла эң кичинекей тукум болуп эсептелет (ыйык жалына чейин 75 см), бирок турпаты кичирейтилген чоң жылкынын элесин калтырат. Негизги селекциялык борбору Аргентинада жайгашкан. Ар кандай түстөрүн кездештирүүгө болот. Фалабелла жоош, элпек жылкы. Алар акылдуу, аракетчил жана жакшы секирет. Бойлору өтө эле кичинеликтен аларды балдар да минбейт, айрым кездерде кол арабага чегилгенин учуратууга болот, көпчүлүгү үй-бүлөлөрдө аларды кооздук үчүн багышат.

Фалабелла

Гиннестин рекорд китеби 2006-жылы Тумбелин аттуу кичинекей атты эң кичинекей деп атаган. Ал 2010-жылга чейин бул наамы өзгөрүлгөн эмес. Азыр анын бою кырк үч сантиметр, салмагы жыйырма алты килограмм.

АТ СПОРТУ

Ат спорту спорттук мелдештердин байыркы түрлөрүнө кирет. Ат спортунун башталышы Байыркы Грецияга таандык. Аттарды кош дөңгөлөктөргө чегип жарышуу адамдарды өзгөчө кызыктырган. Ат спорту кийинчерээк байыркы олимпиалык оюндардын бир бөлүгү болуп калды.

Спорттун бул түрү XVI кылымда Италияда адистик катары таанылган. Неаполдо, Версалда жана Мадридде тарыхта алгачкы жолу ат спорту боюнча мектептер ачылган. Кийин ат спорту менен машыгуу бүтүндөй Европага тараган. Ат үстүндө бекем олтуруу XVIII–XIX кылымдарда дворяндык үй-бүлөлөрдө этикет, фехтование жана музыка үйрөтүү менен бир катарда турган.

Конкур

1900-жылы ат спорту Парижде өткөн Олимпиалык оюндардын программасына кошулган. Анда программага: тоскоолдуктардан жана узундук менен бийиктикке секирүү оюндары кирген. 1904-жана 1908-жылдарда ат спорту Олимпиалык оюндарга катышкан эмес. Жайкы Олимпиалык оюндарга 1912-жылдан баштап такай киргизилген. 1921-жылы Ат спортунун эл аралык федерациясы уюшулуп, ага 110 улуттук федерация кирген.

Ат спорту – көрүүчүлөргө кызыктуу, күйөрмандары көп спорттордун бири. Ал адамдарды физикалык жактан гана тарбиялабастан, жылкы менен эң жакын мамиледе, сырдаш болуп, татаал көнүгүүлөрдү

жасоодо бири бирине түшүнүүчүлүк менен иш алып барышат. Ат спорту менен карыган адамдардан мектепте окуй элек кенже балдар өздөрүнүн мүмкүнчүлүгүнө жараша ар кандай түрлөрү боюнча машыгууларды өткөрүшөт.

Ат спорту ар түрдүү. Алардын ичинен төмөнкүлөрдү бөлүп айтсак болот:

- Ат спортунун классикалык түрү – Ат спортунун эл аралык федерациясы FEI эгидасы астында өткөрүлүүчү мелдештер;
- Күлүк чабуу спорту;
- Улуттук ат оюндары;
- «Пони-клубдар» балдар спорту.

Ат спортунун классикалык оюнуна беш түрү кирет:

күлүк чабуу, конкур, үч түрдүү мелдеш (олимпиалык оюндардын программасына кирет), драйвинг (жеңил арабага чегилген) жана вольтижировка (ат үстүндөгү акробат).

Кунан үйрөтүү

Ат спортунун эрежесине ылайык аттардын аталыштары 18 тамгадан ашпоосу шарт, себеби аны жазуугу көп убакыт кетет.

Ат спорту – дүйнөдөгү пайдалуу спорт болуп саналат. Дайым ат минип жүргөндө адамда тең салмактуулук сакталат, басуу- кыймыл системалары бекемделет, дем алуу органдарына таасир этет жана 1 саатта 240тан 700 чейин ккал жок кылат.

УЛУТТУК АТ ОЮНДАРЫ

Ар бир улуттун менталитетине жана тарбиясына жараша ат спорту бар. Улуттук оюндарды өткөрүүдө жылкы тукумунун айрым өзгөчөлүктөрү эске албаганда аттардын тигил же бул тукуму атайын тандалбайт.

Жигитовка – чабендес атты чаап баратып, ар кандай татаал кыймылдар менен өзүнүн шамдагайлыгын жана эрдигин көрсөтөт. Ат үстүндө ойноо Кавказ менен Орто Азия элдеринде кеңири таралган, алар байыркы мезгилде жоокерлерди согушка даярдоо менен түшүндүрүлөт. Азыркы мезгилде ат үстүндө оюн көрсөтүү кеңири таралып, каскадёрлор таң калыштуу трюктарды жасашууда.

Жигитовка

Кабахи – согуш искусствосунун элементтери чагылдырылган армяндардын улуттук оюну. Оюнчулар алдын ала макулдашылганы боюнча чабендестер атты чаап баратып жаа, тапанча атып, же дротиктер менен бутага тийгизүү шарты.

Көкбөрү (Көкпар) – Орто Азия менен Казакстандын улуттук оюну, буга 5–10 адам катышкан эки команда мелдешет. Улакты (салмагы 60кг жакын) кайсы тарап каршылашынын дарбазасына көп таштаса, ошол команда женет. Бул оюндун аянты туурасы 20–30 м, узундугу 300–400 м.

Оодарыш

Оодарыш Кыргызстан менен Казакстанда кеңири таралган оюн. Оюнга эки спортчу катышат, кимиси колу менен тартып, каршылышын аттан түшүрсө, ал жеңүүчү болуп саналат.

Кыз куумай

Кыз куумай Орто Азия менен Казакстанда кеңири таралган. 100–300 м келген аралыкта жигит кызды куп жетип, ат үстүндө чаап баратып өбөт. Эгерде жигит кызга жетпей калса, анда кайра артка кайт-

Човган

канда кыз жигитти кууп, жеткен жеринен камчы менен жигитти сабайт.

Тыйын эңмей – кыргыздардын ат спортунун бир түрү, жигит атты чаап баратып, жерде жаткан тыйынды эңип кетет.

Эр сайыш – кыргыз элинин байыркы ат оюндарынын бири. Бул оюнга эки адам катышып, колдорундагы бирдей узундуктагы жыгач укурук (найза) менен сайышып, ээрден түшүрөт.

Тарчия – грузиндердин улуттук оюну. Көрүүчүлөрдүн арасынан бир кыз чабендестин биринин каруусуна жоолук байлайт. Оюн аянттынын каршылашындагы жигит ал жоолукту кайра кызга кайтаруу керек. Оюнга катышкандар жоолукту талашкан жигитке каршылык көрсөтөт.

Цхен-бурти (топ оюну) – поголо, тенниске жана футболго окшогон грузиндердин ат оюну. Карама-каршы тарабында дарбазалары бар аянтта ойнолот. 6 чабендестен бөлүнгөн эки команда (дарбазачы, 2 коргоочу жана 3 чабуулчу) башы ийилген узун таяк менен чакан резина тобун каршылаштарынын дарбазасына кийрүүгө аракеттенет.

Айрым региондордо булардан бөлөк да улуттук ат оюндары сакталып кал-

ган. Мисалы, **жигит карно** (саюу үчүн колдонгон курал менен өнөрүн көрсөтүү), **папах-огону** (папахын таргып ал), **штидан шадвеба** (тоолуу жерден ат чабуу), **цсинди жирити** (чабендестердин дротиктер менен сайышы), **марула байга** (алыс аралыкка ат чабуу), **човган** – ат полосуна бир түрү жана башкалар.

Атчан пушбол оюну

Атчан пушбол – 6–8 чабендестерден турган эки команда каршылаштарынын дарбазасына диаметри 130–150 см топту киргизүү аракети.

Түштүк жана Түндүк Америкада **родео** оюну кеңири таралган, ковбойлордун (атчан малчылар) спорттук майрамдарында өздөрүнүн өнөрлөрүн көргөзүшөт: чалма ыргытуу, азоо атты үйрөтүү, буканы кармап алуу ж.б.

Родео. Мустангдагы чабендес

КЫЗЫКТУУ ФАКТЫЛАР

- Интеллект боюнча айбандардын арасынан жылкы иттен өтүп, бешинчи орунда турат. Жылкылар адамдын жүрүштүрүшүн түшүнөт, кайсы убакта ээсине баш ийүүнү билет.

- Эгерде аларга жылкынын сүрөтүн көргөзсө, алар аны жыттап, акырын окуранып коёт. Жылкы бирин бири сүрөттөн көрсө да алардын өнү-түсүн ажырата алышат.

- Жылкы өзүн өзү дарылайт. Жараат алган денесин жөн калтырбайт. Ар кандай нерселерге сөйкөнөт, эриндери, тиши, буттары же туяктары менен укалайт.

- Оор жумуштан кийин жылкыны бош коё бергенде ал жылдын кайсы мезгили болсо да 3–5 мүнөткө жерге ала салып оонайт. Оонап жатканда ал бүт денесине массаж жасап, бардык органдары менен булчундарына кандын жүгүрүшүн калыбына келтирет.

- Кан соргуч курт-кумурскалардан (чиркей, окура, соно) коргонуу үчүн алар каршы-терши туруп, куйруктары менен жанындагысынын башын, мойнун желпийт.

- Улуу жана коркунучтуу Калигула атын сенатка алып келип, талкуу учурунда аты менен кеңешчү экен. Ал бардык кеңешчилерине караганда атын акылдуу деп эсептеген.

- Улуу кол башчы Искендер Зулкарнайн өзүнүн Буцефал деген атын эң жакын досу катары санап, аны кудайындай көрүүчү экен. Согушта аты өлгөн жерге шаар куруп, ал шаарды атынын ысмына Буцефал деп атаган.

- Арвайхээр деген айгырга коюлган эстеликти монголдордун Арвайхээр деген чакан шаарында жашоочулар өтө баркташат. Шаардын аталышы эстеликке эмес, эстеликтеги Арвайхээр деген жылкынын аталышы шаарга берилген. Арвайхээр деген айгыр 20 жыл бою ат чабыштарда байгени эч кимге берген эмес.

- Дүйнөдөгү 20дан ашуун улуттагы эл жылкыны касиеттүү жаныбар деп эсептейт. Ал элдердин көбү Жакынкы Чыгышта жана Түндүк Африкада жашайт.

- Сөөктөрүнүн бекемдиги боюнча жылкы гранит ташы менен салыштырылат. Окумуштуулардын пикири боюнча алардын сөөгү гранит ташынан эки эсе бекем, ал эми чоюлмалуулугу жез менен чоюндан артта калбайт.

- Жылкынын туягы мүйүздүн жөнөкөй эле уютмасы эмес, эң маанилүү «орган» да болуп эсептелет. Ал түзүлүшү боюнча өтө татаал көрүнүш. Анүстүнө ал жылкынын аяктарынын иштешин жөнгө салып турган да нерсе. Жылкынын салмагы туякка таасир эткенде, кандын керектүү өлчөмү буттарындагы кан тамырлары аркылуу жүгүрө баштайт.

- Жылкы мойнун созуп, үстүнкү эрдин көтөрүп, күлүп аткандай түр жасаганын көрдүнөр беле? Андайды көргөндүн бардыгынын күлкүсү келет. Бирок бул көрүнүш жылкынын күлкүсү менен такыр байланышы жок, ал кандайдыр бир жытты искеп жаткан болот.

- Жылкынын орточо жашы – 30 жылга жакын. Бирок тарыхтан 60 жыл жашаган жылкы болгону дайын. Ал ат Англияда жашап, жүк ташууга пайдаланылган.

250c